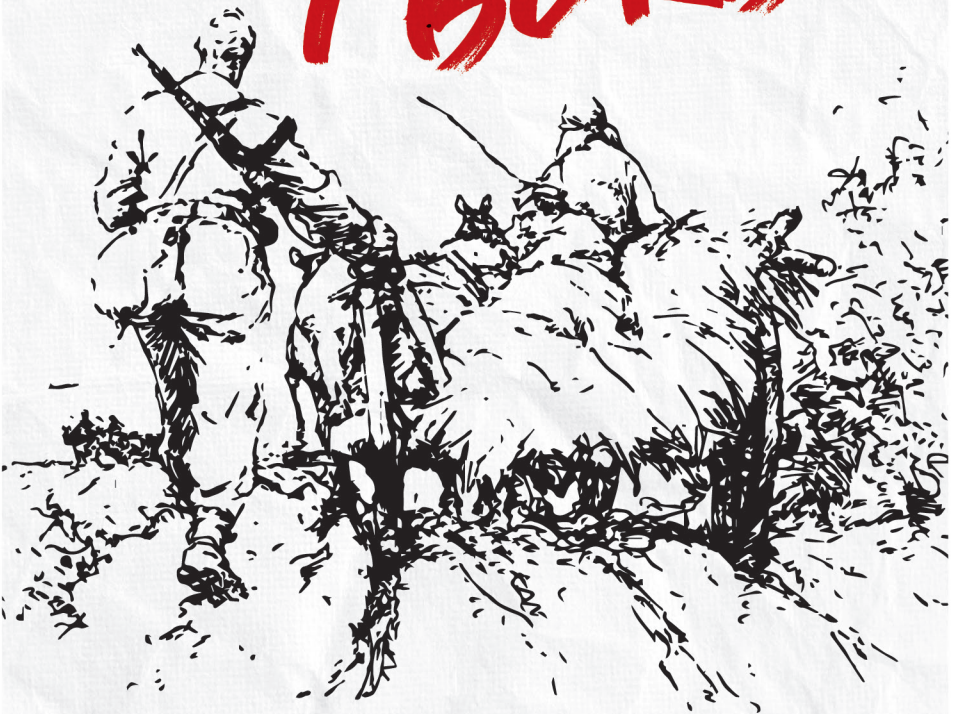

Luka Rakojević

CRTEŽI I BORBE

CRTĚŽI
I BORBE

Impresum:

Izdavač: Centar za demokratsku tranziciju
www.cdtmn.org

Za Izdavača:
Dragan Koprivica

Lektura:
Marijan - Mašo Miljić

Grafički dizajn:
Zoran Cardula

Podgorica 2023.

Ova publikacija pripremljena je u okviru projekta "Prošlost za budućnost - Kontra mraku, kontra sili" povodom obilježavanja 80 godina od bitaka na Neretvi i Sutjesci, te II zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-583-20-0
COBISS.CG-ID 26671876

„Za tisuću godina sociolozi će u stripovima naći najsigurniji izvor za proučavanje mentaliteta i duha našeg vremena“

– zapisao je Žan Pol Krespel 1967. godine.¹ Ako bi se zaista kroz nekoliko vjekova neko bavio tragovima ovdašnjeg stripa u njima bi mogao prepoznati mnoštvo različitih žanrovskih odrednica i likovnih poetika. Redovi koji slijede za fokus imaju samo jedan segmet tog širokog horizonta.

¹ Ranko Munitić, *Strip, deveta umjetnost*, Art 9, Zagreb, 2010, 12 i 13.

Strip je na jugoslovenski prostor stigao preko ilustrovanih listova. Druga polovina XIX i prva trećina XX vijeka obilježene su novinskim izdanjima bogato ispunjenim crtežima, karikaturama i protostripovima. Ozvaničenje se desilo zahvaljujući jednoj objavi lista *Politika*. Naime, publikovanje prvih šest kaiševa Rejmondovog *Detektiva X-9* značilo je trenutak koji se može nazvati prelomnim za strip na ovim prostorima.² O tom događaju Žika Bogdanović je zapisao da je beogradsko jutro oktobra 1934. godine „predstavljalo početak jednog od onih prevratničkih dana od kojih se računa istorija.“³ Taj značajan momenat je neminovno uspostavio i odredio sudbinu medija na ovom tlu. Nastupilo je zlatno doba. Međutim, nedugo zatim desio se rat. Srećko Jovanović piše: „Mi smo bili već duboko u *stripovanom* *snu*, ne sluteći da će on uskoro biti surovo prekinut.“⁴ Neki od autora su se našli na frontu i odatle ponijeli brojna sjećanja i uspomene, određeni su po stupanju mira prognani, dok su pojedini tokom rata izgubili živote – preminuli od bolesti, stradali uslijed nesreće ili bili likvidirani.

Početak Drugog svjetskog rata prekinuto je izlaženje strip-listova.⁵ Period između 1940. i 1950. godine označio je zatišje na polju stripa zbog ideoloških zabrana, pa su djela ovog tipa bila rijetka u štampi. S druge strane, pojavilo se više reakcija i tekstova o štetnom uticaju i poziva na embargo ovog medija. Postepeno popuštanje stega uslijedilo je nakon sukoba sa SSSR.⁶ Početkom 1950-ih u novom zamahu strip je obnovljen.

Rezultat osuda i političkog progona bio je opšte zatišje u kom je strip gotovo iščezao iz štampe. Zanimljivo je to što se istorijski

² Slavko Draginčić, *Zlatni jubilej domaćeg strip-stvaralaštva* u Slavko Draginčić i dr, *Zlatno doba jugoslovenskog stripa*, Forum-Marketprint, Novi Sad, 5-10.

³ Žika Bogdanović, *Život u većnoj sadašnjosti* 4, Ateneum/Realisticon, Beograd, 2016, 39.

⁴ Срећко Јовановић, *Велики сан*, Архив, Панчево, 2007, 9.

⁵ Slavko Draginčić i Zdravko Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa* 1, Forum-Marketprint, Novi Sad, 1986, 117.

⁶ Здравко Зупан, *Три узурсуа после окупације у Златно доба – Времплов кроз свет српског стрипа: Војин Ђорђевић, Милорад Добрић и Славко Саша Мишић, Три узурсуа за време окупације*, број 18, Комико, Нови Сад, септембар 2015, 43-47.

momenat vezan za političku logiku odrazio na ovaj medij. Naime, pomenuti raskid sa Staljinom je doprinio ponovnoj pojavi stripova.⁷

Partizanski strip se izrodio kao sasvim logičan susret jedne ratne kulture i masovnih medija. Za kasnije valorizovanje i glorifikovanje tog vremena bilo je neophodno naći adekvatna sredstva. Vjerovatno zbog snage i upečatljivosti poruke, odnosno zbog medijalnih karakteristika, prioritet je postalo vizuelno predstavljanje. Taj rukavac ovdašnje istorije stripa govorio je o iskustvu iz NOB i imao svoju medijsku istinu.⁸ Brojni značajni crtači su referisali na partizansku borbu, bez obzira na to da li su učestvovali u ratu, bili sudionici tog vremena ili su rođeni tek po okončanju ove istorijske etape.

U tekstu *Čitanje Beograda* Božo Koprivica pita kako čitati strip.⁹

Tekst koji slijedi ima za cilj da istakne određene detalje jugoslovenske istorije stripa i na momente širih polja kulture kako bi oni zbirno dali pregled vezan za tri

osnove: strip, NOB i Crnu Goru. Kontekst je određen medijem, vremenom i prostorom. Ove determinante su dale logiku tekstu i učinile ga dinamičnim u temporalnom smislu. Dakle, dotaknuti su određeni segmenti biografija autora koji su rođenjem ili porijeklom vezani za crnogorsko tlo, a imaju veze sa Drugim svjetskim ratom i neki od stripova inspirisani ljudima, događajima, prostorom ili mentalitetom. Te činjenice zajedno tvore svojevrsni mozaik koji bi trebalo da ponudi pregled odabranih aspekata vezanih za tri teme koje ovom trouglu daju okvir.

⁷ Zoran Janjetović, *Od internacionale do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011, 261-267.

⁸ Ljubomir Kljakić, *Partizanski strip kao prometejska pustolovina u NOB u jugoslovenskom stripu*, Dom Jugoslovenske narodne armije, Beograd, novembar-decembar 1986.

⁹ Božo Koprivica, *San ulice*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2018, 139.

Prvi broj beogradskog lista *Ošišani jež* izašao je 5. januara 1935. godine. List je okupio najbolje crtače tog vremena – slikare, arhitekta i strip autore. Redakcija *Ošišanog ježa* nalazila se u Poenkareovoj ulici, kasnije nazvanoj Makedonska. Tamo su kao karikaturisti radili i crtači poput Ivana Lučeva i Nikole Tiščenka. Među njima se stripom o Moci i Krcunu isticao daroviti i duhoviti

likovni umjetnik Miloš Vušković, znan i kao Miša ili Frdžop.¹⁰ Tokom ljeta 1936. godine on za list *Vreme* crta strip po scenariju Obrada Simića *Put u novi život učitelja Gaje* (14. jun-22. jun 1936), a kasnije pod različitim naslovima, koji se ponekad ponavljaju, do 9. avgusta 1936. godine. Strip o Vojođaninu Moci i Crnogorcu Krcunu objavljan je u listu *Ošišani jež* od 1936. do 1941.

2 **Luft rabota**, tuš, olovka, papir, 24,2 x 33,3 cm

¹⁰ Нада Дороски, *Отргнуто од заборава: Сећање на људе и догађаје од 1922. до 1996. године*, Слободан Машић, Београд, 1997, 33, 34, 39 и 40.

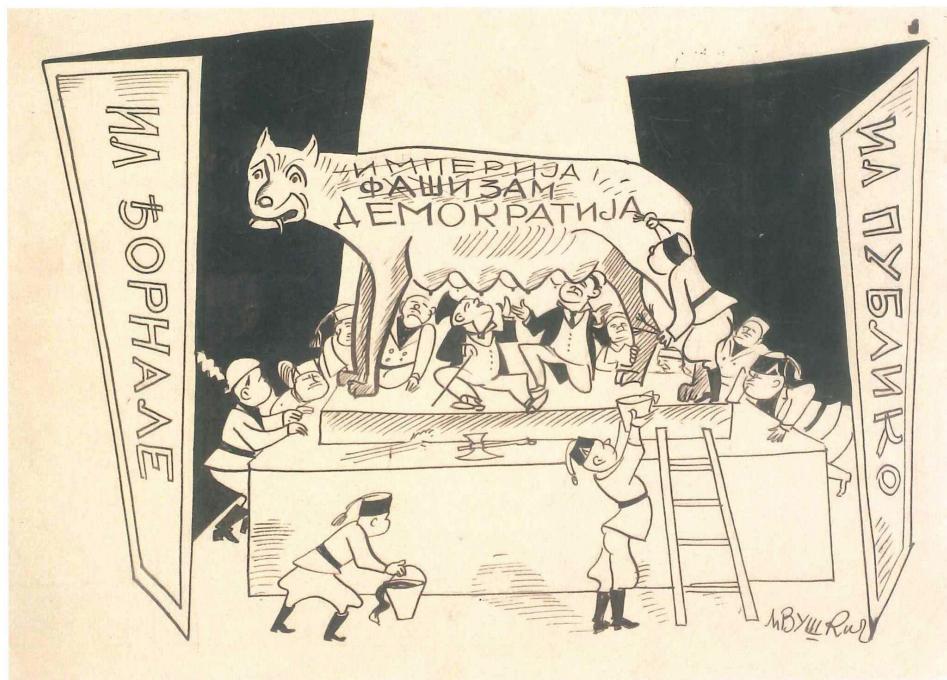

3

U vrijeme Drugog svjetskog rata na ovim prostorima od 1941. do 1945. godine prekinuto je publikovanje *Ošišanog ježa*, ali su se 1944. godine pojavili *Logorski jež* crtan rukom i provokativan, koji su stvarali zatočenici iz Osnabrika i *Partizanski jež* štampan na slobodnoj teritoriji u Hrvatskoj.¹¹ Prvo izdanje poslijeratnog *Ježa* datirano je na 13. oktobar 1945. godine, ali je zbog čuvanja kontinuiteta označeno brojem 328.

Lucidni i domišljati crtež Miloša Vuškovića jasno je žigosao društvene anomalije. U svijetu stripa bavio se uglavnom političkim i socijalnim temama, dok se u karikaturi više fokusirao na buđenje fašizma i jasno izražavao kritički stav prema njemu.

¹¹ Slobodan Novaković, *Smeha crtači*, Udruženje novinara SR Srbije / S. A. Pressagent / Aazak, Beograd, 1989, 7, 12 i 13.

4 Vučica mijenja dlaku, tuš, lavirani tuš, olovka, karton, 25,4 x 36,4 cm

Svojevremeno je veliki slikar i crtač drugovao sa Tinom Ujevićem i Radetom Draincem u Skadarliji i hotelu *Moskva*, a pozne dane je obično provodio uz vino u kafani *Kovač* nedaleko od stare cetinjske lipe.¹² Na slikarevoj sahrani Božina Ivanović je istakao da je Vučkoviću mjesto pored Lubarde i Milunovića, pomenuo njegove britke političke karikature Franka, Hitlera, Musolinija i jasno rekao: „Osnovao je i naš prvi politički strip ‘Krcuna i Mocu’.“¹³

¹² Slobodan Vuković, Miloš Vučković: *Boja je za mene radost u Ljudi i vrijeme*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 154-156.

¹³ Božina Ivanović u Miijat Šukovići, *Miloš Vučković 1900-1975*, ЦАНУ, Подгорица, 1994, 55.

Njegov antifašistički, ironizatorski i sarkastičan karikaturalni izraz i strip prilagođen političkim previranjima i socijalnim temama na ovim prostorima u predratnom vremenu predstavljaju odgovor na globalna i lokalna zbivanja. Izražajnim i angažovanim crtežima nastalim u poslijeratnom periodu kritički je reagovao na različite negativne pojave, ličnosti i njihove uloge.

5 **Vuk dlaku mijenja, a ćud nikako,** tuš, lavirani tuš, tempera, karton, 26 x 29,4 cm

6 Kolona, Vrnograč, 1944/45.
tuš, pero, 208 x 298 mm

Slavni strip crtač Andrija Maurović je sin apotekarskog službenika Slovenca Josipa koji se pisao kao Jozo Maurowitsch i domaćice Crnogorke Đove Vicković – kćeri gostioničara.¹⁴ Maurović je, inače, znao prilično malo o svojoj porodici.

Slično Vuškoviću ionkarikaturom obrađuje Adolfa Hitlera i Benita Musolinija, prilikom

čega demonstrira izražajnost facijalnih gestova. Ti radovi su objavljeni u zagrebačkom listu *Koprive* 1933. odnosno 1936. godine.¹⁵ Iako ne toliko produktivan i prepoznatljiv u ovoj vrsti izraza Maurović vješto barata brojčano skromnim rasponom linijskog sistema kao što to čini jedan od najznačajnijih crnogorskih slikara XX vijeka.

¹⁴ Mladen Hanzlovsky, *Andrija Maurović – Portret kroz zaboravljeni razgovor* u Krešimir Kovačić i Andrija Maurović, *Trojica u mraku*, Šareni dućan, Koprivnica, 2001, 22.

¹⁵ Frano Dulibić, *Prije stripa / Before comic strip u Andrija Maurović: poznato i nepoznato / The known and unknown*, Galerija Klovičevi dvori / Klovičevi dvori Gallery, Zagreb, 2007, 27.

„Konjanici“

Konjanici iz Štaba 8. divizije,
zapadna Bosna, 1944/45.
tuš, tinta, pero, ugijen, 294 x 394 mm

7

U životopisu Andrije Maurovića posebno mjesto zauzima Drugi svjetski rat. Prema pojedinim izvorima on saraduje sa Narodnooslobodilačkim pokretom od ustanka 1941. godine, dok u drugima piše da je, prije odlaska u partizane, pristajao na sporne i vrlo problematične angažmane.

Dva puta je bio u kaznionici na Savskoj cesti 36 u Zagrebu – 1941. i 1943. godine.

Zanimljiva je jedna manje znana anegdota iz zatvora. Naime, prilikom prvog hapšenja susreo se sa zloglasnim ustašom Eugenom Didom Kvaternikom koji je izrazio želju da ga upozna i iskazao mu poštovanje rekavši mu da je čitao njegove stripove. Objasnio mu je da je traženo da se kazni zbog rasturanja razglednica pornografskog sadržaja sa čim Maurović tada nije imao veze. Na kraju razgovora Kvaternik mu je kroz šalu rekao: "Gospodine Mauroviću, možda bi i za vas i za nas bilo najbolje da odete u partizane..."

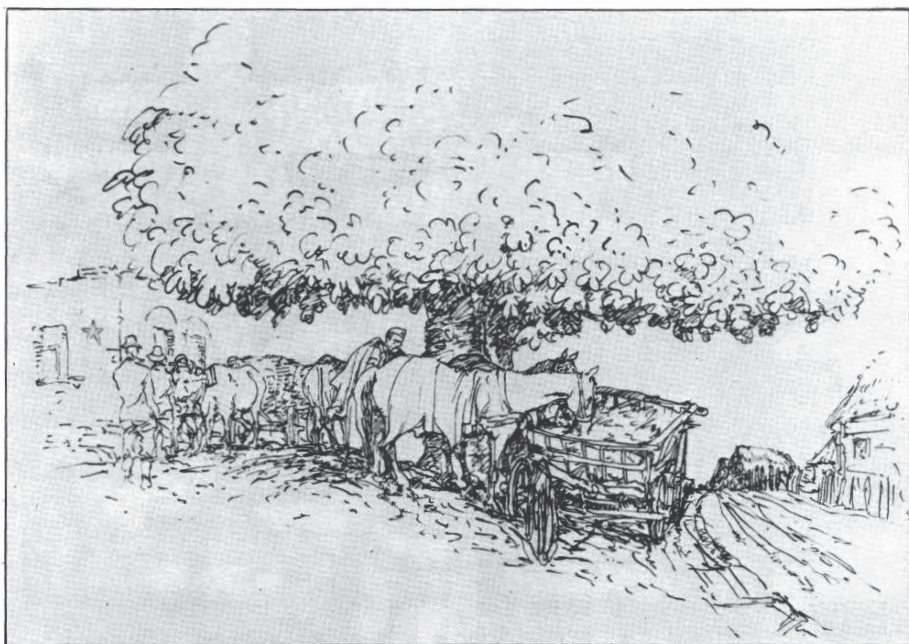

Kad se to zbilja dogodilo, redakcija *Zabavnika* je crtanje stripa *Zlatni otok* povjerila Valteru Nojgebaueru koji je pratio stil ranijih objava, pa se Maurovićev odlazak u rat razaznao sa zakašnjenjem.¹⁶ Dešavalo se i da druge stripove koje je započeo Majstor, kako su ga zvali, završe neke od njegovih kolega.

8

¹⁶ Rudi Aljinović, *Zabavnik (1943-1945): Tračak vedrine u tmurnom vremenu*, Strip revija, broj 7, Zagreb, listopad 2011, 75 i 91.

Ratno vrijeme je značilo i strah od odvođenja na strijeljanje u Maksimir. Jesen 1944. godine je doba kada je crtač preko Dubrave otišao na front. Preko Odre, gdje mu je veza bio jedan mljekar, stigao je do najbliže partizanske jedinice. Posebno je zanimljiva dokumentaristička nota njegovog rada kroz crteže i slike. Crtao je na licu mjesta, a slikao kasnije u Dalmaciji, prema bistrim sjećanjima. Nije imao detalje o ljudima čiji likovi su se našli na njegovim djelima, pa je u slučajevima kad bi im znao imena to stavio u opis rada. Smatrao je da su oni bili zajedno sa njim epizodisti u jednom teškom i neizvjesnom vremenu.¹⁷ Njegove likovne zabilješke predstavljaju značajnu zbirku i svjedočanstva iz NOB.

9 Pod kestenom u Pokupskom, Pokupsko, jesen 1944.
tuš, pero, 291 x 396 mm

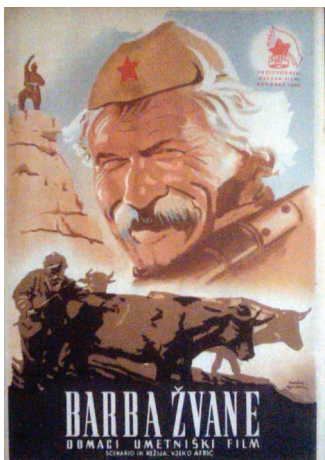
¹⁷ Aleksandar Vojinović, *Andrija Maurović: Prorok apokalipse*, Profil internacional, Zagreb, 2007, 130 i 135.

Krajem 1944. godine jedinice VIII kordunaške udarne divizije našle su se u Pećigradu, Vrnograču, Slatini i Skokovima, gdje su nastajali Maurovićevi crteži. U proljeće 1945. godine u Pisarovini Narodni front je organizovao izložbu na kojoj su prikazani plakati nacrtani rukom majstora stripa. Kasnije je radio kratko u Topuskom, da bi prešao u Zadar i Šibenik, gdje dobija mogućnosti da slika ulja na platnu većeg formata.

Od jeseni 1944. do proljeća 1945. godine Maurović svoju partizansku rutu bilježi crtežima i slikama. Pored navedenih mjesta, Cazin, oslobođena teritorija Hrvatske, Viduševa, Pokuplje, zapadna Bosna, Pokupsko i Sredičko bili su lokaliteti u kojima su nastajala djela stvarana uglavnom olovkom, tušem i perom, ugljenom.¹⁸ Različita mjesta u kojima se našao i drugačije likovne tehnike obilježile su Maurovićevu ratnu zbirku.

¹⁸ Snježana Pavičić, *Andrija Maurović – Stari Mačak u NOBi*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (katalog izložbe).

11

Veliki crtač je bio dio Kulturno-umjetničkog odjela ZAVNOH, a vezan je, takođe, i za Olikprop. Njegovi plakati su paradigma udarničke figuralike.¹⁹ U tom periodu od 1945. do 1950. godine nastaju različiti radovi ovog tipa, a među njima je i jedan upečatljivi prikaz skromnog hromatskog opsega, ali jakog i dramatičnog ekspresivnog naboja – *13. VII Ustanak u Crnoj Gori*. Izradio je i plakate za filmove *Barba Žvane* (1949) i *Konjuh planinom* (1966).

Andrija je svojevremeno smatran ljevičarem i komunistom i karakterisan je kao *teški crveni*.²⁰ Boris Gregorić ga opisuje kao partizana i anarhista, slikara i crtača, nazivajući ga legendarnim Kotoraninom koji je trn u oku establišmenta.²¹

Sam umjetnik je govorio: "Radio sam za komunizam! Propagirao sam ga."²² Početkom 1950ih se vratio stripu i nastavio da stvara u okviru medija. Bio je značajan za renesansu i obnavljanje reputacije ove vrste izraza.

12

¹⁹ Snježana Pavičić, *Hrvatski politički plakat 1940-1950*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 1991, 29, 34, 71 i 84.

²⁰ Tihomir Tonković, *Strip i ideologija* u Veljko Krulčić, *Mauroviću s ljubavlju*, Vedis, Zagreb, 2009, 211.

²¹ Boris Gregorić, *Ratni povratak „Starog Mačka“* u Veljko Krulčić, *Mauroviću s ljubavlju*, Vedis, Zagreb, 2009, 385.

²² Snježana Pavičić, *Andrija Maurović – Stari Mačak u NOBi*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (letak).

BOSNA FILM
SARAJEVO

u glavnoj ulogu: **FADIL HADŽIĆ**
Pavle Vučić, Hussein Čokić, Duško Bulajić

KINEMA
SARAJEVO

BORIS BYORNIK, KOLE ANĐELOVIĆ
VLADKO ŠPARIČALO, SULEJMAN LEUČIĆ

VUKOSAVA KRUMIĆ

KONJUH PLANINOM

Manović
1966

Maurovićeви partizanski stripovi bave se različitim temama. Djelo *Brodolomci na otoku Mega* tretira događaje iz 1941. godine vezane za jugoslovenski brod *Krk* i njegovo posljednje putovanje od Kejptauna do Singapura. Radnja stripa *Protiv smrti* dešava se u okupiranom gradu 1941. godine. Tekst je smješten ispod slike, a numerisana su 143 kvadrata. Bosansko selo i proljeće 1943. godine su mjesto i vrijeme priče *Rankov odred. Vrijeme odvažnih* je storija vezana za okupirani Zagreb 1942. godine. Za razliku od navedenih stripova *Istinite priče o malim borcima* su zbirka kratkih formi, kojoj pripadaju: *Zaslađeni benzin, Most je popravljen, Spašeno selo, Ruke u vis, Ljekovi su nabavljeni, Spašena žetva, Snalažljivi kurir, Bijeg iz doma i Uništeni plakati*. Svi pomenuti stripovi sabrani su 1989. godine u knjigu *Priče o odvažnim ljudima: Ratni stripovi Andrije Maurovića*. Neka od pomenutih djela su se našla i u knjizi *Hrvatski antifašistički strip* u izdanju Stripforum-a iz 2012. godine.

U *Elegiji za Andriju Maurovića* crnogorskog pisca Miodraga Vukovića, posvećenog Slavku Draginčiću i Zdravku Zupanu, piše:

„On jednostavno nikad nije imao potrebu da prepisuje od drugog autora. Sva saznanja o mediju crpeo je iz sopstvenog umetničkog bića koje ga je neprekidno teralo na nova traganja.“ ²³

Tako je bilo i sa njegovim partizanskim stripovima.

Razni scenaristi pisali su tekstove za ova Maurovićeva djela, koja su objavljivana u respektabilnim listovima. Marcel Čukli je scenarista stripa *Brodolomci na otoku Mega* publikovanog u *Horizontovom zabavniku* od 8. jula do 3. decembra 1952. godine.

²³ Миодраг Вуковић, *Цртач стипуова*, Новограф, Титоград / Подгорица, 1983 / 2008, 60 i Miodrag Vuković, *Sam među Ircima: Izabrane priče*, OKF / Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ / Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje / Podgorica, 2017, 203.

²⁴ Zdravko Zupan (priredio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art 9, Zagreb, 2018, 50-52.

Posljednje table ovog stripa, od 27 ukupno, dovršili su Aleksandar Marks i Ico Voljevica. Vicko Raspor je napisao tekst prema kome je Maurović nacrtao strip *Protiv smrti* u 16 tabli po 3 kaiša koji su se pojavljivali u listu *Omladina* od 9. juna do 22. septembra 1954. godine. Autori scenarija za *Rankov odred* su Mahmud Konjhodžić i Norbert Nojgebauer, a *Plavi vjesnik* objavljuje table od 22. juna do 21. septembra 1961. godine. Prema scenariju Rudija Aljinovića nastaje *Vrijeme odvažnih* publikovan u listu *Strip magazin* na 15 tabli od 6. marta do 12. juna 1966. godine. *Kekec* objavljuje *Istinite priče o malim borcima*, od istog scenariste, tokom 1967. i 1968. godine. Strip *Sinovi slobode* nastao prema scenariju zasnovanom na istoimenom romanu Josipa Barkovića objavljivan je na 21 tabli u listu *Modra lasta* od 1. septembra 1968. do 1. juna 1969. godine.²⁴ Ova zbirka partizanskih stripova čini zanimljivu biblioteku.

Posebno je interesantna činjenica da je tandem Aljinović – Maurović kreirao strip nazvan *Cvijet u planini* čija radnja je smještena u vrijeme crnogorskog ustanka 1941. godine. Međutim, *Strip magazin*, za koji je djelo planirano, je ugašen, pa je ova verbo-vizuelna priča ostala samo na originalnim listovima. Pretpostavlja se da je kompletan sadržaj *Cvijet u planini* netragom nestao.²⁵

O interesovanju za dešavanja u Bokokotorskom zalivu, gdje je rođen, govori i Maurovićevo oduševljenje pobunom na palubama brodova u Boki Kotorskoj.²⁶ Taj istorijski događaj bio mu je neobično zanimljiv. Reakcija mornara bila je u skladu sa njegovom pobunjeničkom naravi i buntovničkim duhom. Jedan od interesantnih momenata iz radne biografije Andrije Maurovića je i slijed slikovnih priča nazvanih *Izlet* u prošlost. Među tim zanimljivim prikazima istorijskih tema interpretiranih na po jednoj stranici je i *Ustanak mornara* koji se pojavio 22. aprila 1968. godine u 708. broju zagrebačkog lista *Plavi vjesnik*.

25 Veljko Krulčić, *Andrija Maurović: Nepretenciozni genije u Maurović*, Istarska naklada, Pula, 1986, 24.

26 Руди Аљиновић, *Нацртана аутобиографија*, Градац, 185-187, 2012, 13.

IZLET U PROŠLOST USTANAK MORNARA

Vijest o pobjedi proleterke revolucije u Rusiji odjeknula je cijelim svijetom, pa tako i u našim zemljama. Šest tisuća mornara na brodovima austrougarske mornarice u Boki Kotorskoj bilo je nezadovoljno zbog besciljnog produžavanja rata, njegovih teškoća i slabe ishrane, pa je Leninova riječ odjeknula među njima velikom snagom.

Bilo je to početkom 1918 – posljednje ratne godine prvog svjetskog rata. Prvog dana februara, tačno u podne, s admiralskog broda »Sanki Gotsrg« odjeknuo je topovski hitac – znak za akciju. Mornari su pograbilo oružje! Do večeri je na gotovo svih četrdeset brodova skinuta austrougarska ratna zastava, a izvijeha crvena!

Mornari su zauzeli brodove i vojnim vlastima predali svoje zahtjeve: da vlada što prije zaključi mir, da se prizna pravo na samoopredjeljenje narodima koji su tada živjeli porobljeni unutar monarhije, da se poboljša položaj mornara, vojnika i njihovih porodica...

Idućeg dana komanda ratne luke uputila je predaju ultimatum da se predaju do osam sati navečer. Ustaniци su to odbili. Međutim, trećeg dana rano ujutro u Boku su doplovlili ratni brodovi poslani iz Pule da uguše ustanak. Mnogi mornari postali su tada neodlučni i oficirima je uspjelo da na svim pobunjenim brodovima opet preuzmu vlast.

Uhapšeno je osamsto mornara i podoficira, a četrdeset ih je izvedeno pred vojni sud. Jedanaestog februara strijeljana su četvorica vođa pobune: Rasch (Ceh), Grabar, Sižgorić i Braničević (Hrvat). Hrabri Franjo Rasch nije dao da mu se vežu oči a neposredno prije poljbe je uzviknuo: »Vi pucate u pravdu. Živjela sloboda!»

A. RUDI – A. MAUROVIC

Biografija, porodična istorija i stvaralački put Dušana Vukotića su veoma zanimljivi. Njegov otac Radovan (1893-1976) je kao nekadašnji pitomac crnogorske vojske završio vojnu akademiju u Tbilisiju. Učestvovao je u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu. Iz Bihaća je otišao na front tokom Drugog svjetskog rata, pa je zarobljen kod Gornjeg Milanovca i interniran u Osnabrik. Preživio je tri rata i dva ropstva.²⁷ Dušan se priključuje NOB 1944. godine. U tom periodu radi za zidne novine svoje partizanske čete.²⁸ Burna sudbina porodice bila je određena turbulentnim vremenima.

Adolescentski period života Dušana Vukotića označile su njegove iscrtane školske sveske u doba okupacije i vrijeme kada te stranice obilježavaju prikazi savezničkih aviona koji su nadlijetali Podgoricu.²⁹ Prvu karikaturu objavljuje kao dvadesetogodišnjak u beogradskom humorističkom nedjeljniku *Jež*. Ispod publikovanog rada pisalo je *Dušan Vukotić - Titograd*. Taj trenutak je smatrao jednim od najsrećnijih u životu.³⁰

Time je ozvaničena prva javna prezentacija nekog njegovog djela u štampi za široke narodne mase.

15

²⁷ Јевто Миловић, *Разговор са Душаном Вукотићем у Умјетничка радионица: Разговори са умјетницима*, Медитеран, Будва, 1990, 49. и 50.

²⁸ Radimir Pavićević, *Biografija / Biography* u Radimir Pavićević i dr, Dušan Vukotić: *Zaboravljeni vizionar / The Forgotten Visionary*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio doo, Zagreb, 2014, 267.

²⁹ Никола Мајдак, *Анимирани филм у Црној Гори: Повод за размишљање у Филм и југословенско друштво на крају вијека*, Цану, Подгорица, 2000, 59.

³⁰ Goran Dujaković i Veljko Krulčić, *S ljubavlju i poštovanjem / With love and respect*, Asocijacija za vizuelne umjetnosti Fenix Art / Vedis, Banja Luka / Zagreb, 2012, 18. i 20.

Interesantno je da strip predstavlja svojevrsni preludijum za Vukotičevo ozbiljnije bavljenje animacijom. U stripovskoj formi koja ima nastavke, među mnoštvom kratkih karikaturalnih razloženih crteža i geg stripova izdatih u zagrebačkom *Kerempuhu*, Vukotić se pojavljuje minimalističkim crtežom 1951. godine kroz epizode uglavnom od četiri vinjete u formi kaiša, krovno nazvane *Stručnjak Griša*. Najznačajniji trag u okvirima ovog medija ostavlja djelom o simbiozi kamenog i modernog doba. Strip *Špiljo i Goljo – prehistorijski ljudi*, koautorski rad scenariste Božidara Stošića i crtača Dušana Vukotića, publikovan je od 9. januara do 12. juna 1953. godine u listu *Kerempuh*. Šest decenija nakon prvobitnog objavljivanja ovo djelo se pojavilo u integralnom knjiškom izdanju kao poduhvat izdavačke kuće *Art 9*, a dio sadržaja se našao i u monografiji *Dušan Vukotić: Zaboravljeni vizionar/The Forgotten Visionary* objavljenoj 2014. godine.

Izuzetni mislilac Vukotić se stripom ne bavi samo u praktičnom smislu. U prvom dvobroju časopisa *Pegaz*, pojavio se njegov kratak tekst o stripu. Ovaj osvrt esejističkog tona obrađuje ključne tačke istorije i fenomenologije stripovskog medija.

Autor izražava zahvalnost za radosti u djetinjstvu i za crtačke početke, te navodi da je iz tog svijeta nastala i afirmisana zagrebačka škola animacije.³¹ Iz jezgrovitog pregleda još jednom se čita interesovanje za vizuelizaciju teksta i pokreta kao autorova vječna insipracija.

³¹ Душан Вукотић и др, *Троструки поздрав стрипу, и поговор том поздраву*, Пегаз, број 1 и 2, јул – децембар 1974, 4.

Iz prebogatog filmskog opusa Dušana Vukotića treba izdvojiti dva posebno interesantna djela vezana za kontekst Drugog svjetskog rata. Nakon nekoliko filmova u kojima kombinuje igrani i crtano-animirani sadržaj, Vud (Vukotićev nadimak) 1975. godine snima četrnaestominutno djelo *Skakavac* bazirano na istom principu. Radnja je vezana za porodični izlet, na kojem jedan dječak uz pomoć papira i olovke oživljava mladog partizana Grgu zvanog Škakavac. U dijalogu između njih dvojice

pripovijedana je dirljiva priča o ratu. Dugometražni igrani film nazvan *Akcija stadion* snimio je 1977. godine. Radnja je vezana za teror u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i otpor mladih skojevaca koji vrše diverzije. Kratkometražni *Skakavac* je dobio nagrade u Volgogradu, Krakovu, Tuzli i Beogradu (1975), a *Akcija stadion* na Beverli Hilsu, u Karlovim Varima, Puli, Nišu i Beogradu 1979. godine.³² Vukotić piše i jedan tekst o interpretacijama ustanka 13. jula kroz film i televizijske forme. Osvrt završava riječima Sergeja Eizenštajna: „Istorijski film je prošlost koja traje.“³³

16

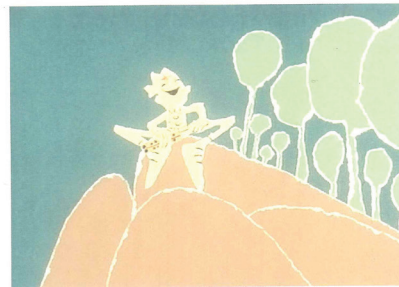
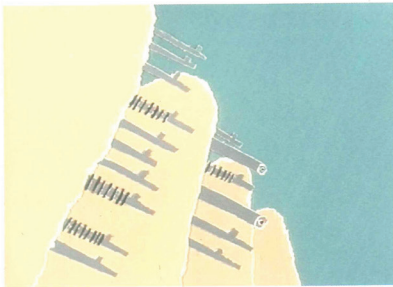
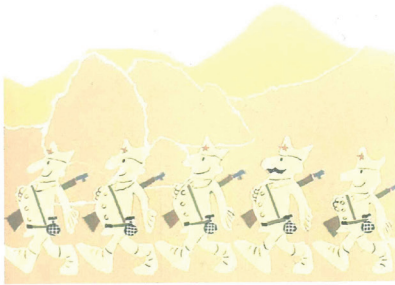
³² Radomir Pavićević i dr, Dušan Vukotić: *Zaboravljeni vizionar / The Forgotten Visionary*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio doo, Zagreb, 2014, 293-295.

³³ Душан Вукотић, *Тринаестојулски устанак у филмском стваралаштву и на тв у Тринаестојулски устанак: предмет науке и уметности*, ЦАНУ, Подгорица, 1992, 264.

Na komemorativnoj sjednici povodom smrti Dušana Vukotića, održanoj u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti 14. jula 1998. godine, čulo se da je Vud bio:

**„Crnogorac po rodu i porijeklu,
Jugosloven po duši i ubjeđenju.“³⁴**

SKAKAVAC (THE GRASSHOPPER), 1975.

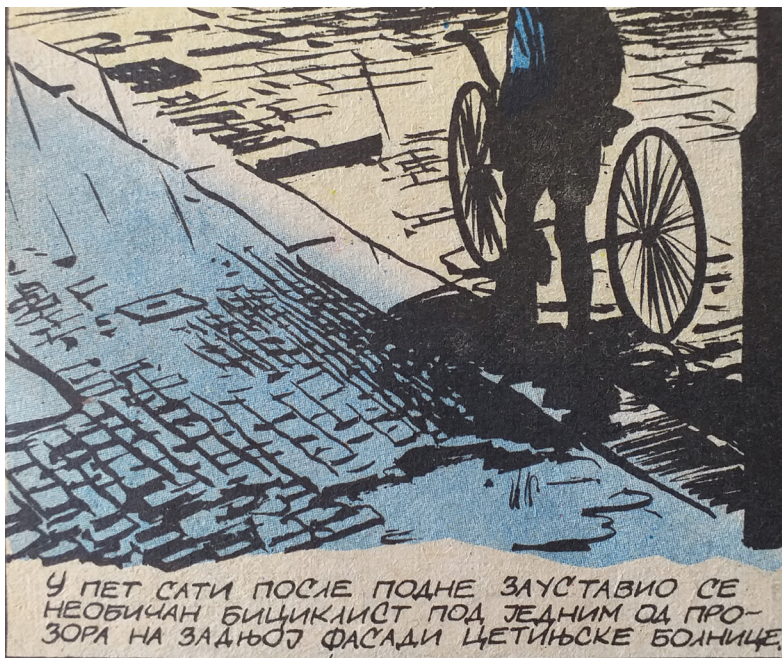
³⁴ Здравко Велимировић, *Душан Вукотић Вуд у Душан Вукотић 1927-1998*, ЦАНУ, Подгорица, 2005, 49.

Svojevremeno je prema tekstovima Dušana Danibora Lončarevića Ratomir Ruvarac za list *Pioniri* crtao strip kaiševe *Detinjstvo i život znamenitih ljudi*. U jednoj rečenici slijeda kvadrata biografskog stripa *Veselin Masleša*, objavljenog 21. aprila 1960. godine, piše da je on učestvovao u ustanku u Crnoj Gori. Šest vinjeta, od kojih je prva prizor iz seoskog kraja, objavljeno je 29. decembra 1960. godine kao kratki biografski strip *Ivan Milutinović (1901-1944)*. Obrađen je sažet životopis ovog narodnog heroja gdje piše da je rođen u crnogorskom selu Cerovicama, te da je bio marljiv đak koji je baštinio ideju slobode. Istaknuti su momenti njegove robijaške i ratničke biografije do pogibije.

Ivan Milutinović je organizovao prve partizanske odrede u zapadnoj Srbiji. Posle treće ofanzive išao je sa našim proleterskim jedinicama preko istočne Bosne, Crne Gore do Bosanske Krajine i organizovao prve organe narodne vlasti. Posle pete ofanzive, u najtežim okolnostima obrazuje nove partizanske odrede u Crnoj Gori. Učestvovao je i u organizovanju AVNOJ-a, čijim je Izvršnim odborom rukovodio za vreme prvog zasedanja.

Crtač Zdravko Sulić rado je čitao o različitim epohama, što mu je pomagalo da se bavi biografijama i istorijskim temama u okviru stripovskog medija. Svojevremeno je imao direktan uvid u sve *Kekecove* stripove. O tome koliko je posvećenički pristupao poslu najbolje govori podatak da je hospitalizovan po završetku biografije Save Šumanovića razbolijevši se od previše rada. Čvrsto je vjerovao da crtač mora da stalno stvara i da pronade sopstveni manir,³⁵ a njegov formiran stil se vidi od 123. broja lista *Kekec*. Prema scenariju Aleksandra Tadića, Sulić je nacrtao niz od šesnaest tabli stripa *Plavi mesec* objavljivanog u ovom listu sredinom 1962. godine, u čijem je fokusu životni put slavnog moreplovca Petra Želalića. Pavković ističe plemeniti grafizam crtačevih priča s početka 1960ih,³⁶ a taj momentum je najviše i najraskošnije izražen baš u ovom djelu.

19

³⁵ Zdravko Sulić, *Crtač mora da nađe svoj stil* u Zdravko Zupan (priređio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018, 248-254.

³⁶ Васа Павковић, *Наши слатки стрип*, Народна књига / Алфа, Београд, 2003, 27-32.

Antifašistički strip, kao jedan od tematskih okvira Sulićevih djela, upostavljanjem lista *Kekec*, postao je ravnopravan žanr, čije produkte su stvarali različiti autori širom jugoslovenske teritorije.³⁷ Priče su se odnosile na gotovo sve krajeve Jugoslavije.

Strip *Podvig* izlazi 8. decembra 1960. godine u 155. broju lista *Kekec*. Radnja se dešava u proljeće 1944. godine. Zaplet je formiran oko zarobljenog partizana kog su uhvatili Njemci i nalazi se u bolnici. Vidljive su naznake cetinjskog ambijenta, momenti sa ulica, fasade i arhitektonski detalji. Crtež obiluje sijenkama i siluetama.

Strip *Usamljeni heroji* pojavljuje se 9. marta 1961. godine u 168. broju *Kekeca*. Djelo se bavi pogibijom Sergija Mašare i Milana Spasića – dvojice boraca koji su rađe otišli u smrt, nego priznali kapitulaciju. Obrađen je momenat kada su postali riješeni da se dignu u vazduh da neprijateljima ne bi predali brod.

Još jedna tema iz ratne istorije pojavljuje se u formi stripa pod naslovom *Zasjeda na Brajićima*. Publikovana je, na dvije *Kekecove* stranice u crno-bijeloj tehnici, 6. jula 1961. godine u broju 185. Tretira dešavanja uoči ustanka 13. jula 1941. godine kada ustanici presreću okupatore na putu Budva – Cetinje.

Strip *Heroji sa Vilića Guvna*, objavljen je u tipičnom maniru na dvije kolorne i dvije crno-bijele table, 26. oktobra 1961. godine u 201. broju lista *Kekec*. Sulić se bavio četvrtom neprijateljskom ofanzivom i odgovorom na nju, te je odao počast hrabrim crnogorskim vojnicima. Tekst završava Titovim citatom o borcima IV proleterske brigade.

³⁷ Predrag Đurić, *Neostvoreni san o slobodi u Večernja akcija*, Rozencrantz, Maglić, 2012, 5.

20

Djelo *Pionir Ljubo* na stranice *Kekeca* stiže 28. decembra 1961. godine u izdanju pod rednim brojem 210. Na jednoj tabli u crno-bijeloj tehnici obrađena je priča o partizanima i četnicima smještena na Limu.

Katastrofa pod mostom izlazi iz štampe 18. januara 1962. godine kao dio 213. izdanja lista *Kekec*. Ovaj strip, takođe, smješten u skoriju istoriju, počinje pričom o povlačenju brodova u Boku aprila 1941. godine.

Klopka se pojavljuje 19. aprila 1962. godine u izdanju lista *Kekec* pod brojem 226. Na dvije stranice stripovski je interpretirana priča o III sandžačkoj brigadi. Radnja je smještena u oktobar 1944. godine na putu između Pljevalja i Prijepolja.

Edicija *Nikad robom* pojavila se 1963. godine. Istorija je, kako kaže Dik Braun parafrizirajući misao jednog historičara, poput krvave plamene rijeke koja prosjeca put kroz vjekove.³⁸ Upravo putevi tih vatrenih tragova na Balkanu bili su interesantni izdavačkoj kući Dečje novine iz Gornjeg Milanovca. *Nikad robom* predstavlja sintezu historijskih stripova o prošlosti južnih Slovena. Djelima akcionog manira u dekoru prošlih epoha propagirane su rodoljubive i društvene vrijednosti.³⁹ Cilj je bio tretirati ukupno tlo velikog prostora i referisati na junačku prošlost svakog od ovdašnjih naroda. Kada se u obzir uzme jugoslovenski partizanski strip vjerovatno je prva asocijacija *Mirko i Slavko*. Taj serijal i žanr predstavljaju samo dio ove epohalne edicije.

Jedan od crtača stripova koji su djelom bili vezani za Narodno-oslobodilačku borbu, Leo Korelc, u prvoj polovini šeste decenije XX vijeka za list *Krila armije* crta *Heroji sa Ljubinog groba* i *Diverzanti*.⁴⁰ Među njegovim stripovima ratne tematike su i: *Partizanska snalažljivost* (Lale, 1966), *Partizanske dovrtljivosti* (Lale, 1968) i *Partizan Mirko* (Zenit, 1969). Karikaturista i strip autor sa činom potpukovnika objavio je i nekoliko knjiga o slovenačkom pokretu otpora u Drugom svjetskom ratu.⁴¹

21

³⁸ Dik Braun u *Hogar Strašni*: Najbolje od mene, Beli put, Beograd, 2009, 6.

³⁹ Zoran Janjetović, *Od internacionale do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, 267.

⁴⁰ Zdravko Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, Kulturni centar / Galerija savremene umetnosti, Pančevo, 2007, 64.

⁴¹ Iztok Sitar, *Zgodovina slovenskega stripa 1927-2017*, UMco, Ljubljana, 2017.

„Dok budete čuli na Ljubinom Grobu pucnje naših pušaka, Nijemci neće proći. A kad toga ne bude, znajte da na njemu više nema živih proletera!“
- II četa III bataljona IV crnogorske brigade vrhovnom štabu 10. juna 1943. godine. Ako bi ove rečenice dobile stripovski pandan to bi nesumnjivo bilo Korelcovo djelo *Heroji sa Ljubin Groba* koje se integralno pojavljuje u 41. broju edicije *Nikad robom* 1966. godine.

MAD-JUNI 1943. GODINE. NA PLANINSKIM BESPUĆIMA JRMITORA, VUČEVA, MAGLIČA I ZELENGORE, PO VRELTNIM KANJONIMA REKA TARE, PIVE I SUTJESKE VOĐENA JE JEDNA OD...

... NAJSLAVNIJIH BITARA U TOKU RATA. TI DANI I TA BITKA POSTALI SU LEGENDA. BESPRIMERNO HEROJSTVO BORACA JOŠ JEDNOM JE POTVRDILO KOLIKO NAŠI NARODI CELE SLOBODU.

OVA PRIČA JE ŠANCO MALI DELIĆ TE SLAVNE EPOPEJE.

Radnja je, naravno, vezana za vrijeme Drugog svjetskog rata i tiče se partizanskog pokreta. U prvoj vinjeti navedeni su toponimi među kojima ima i onih u Crnoj Gori. Ova verbalno vizuelna storija važna je iz perspektive stripova o partizanima. Ona je jedna u nizu interpretacija slavne ratne prošlosti, među kojima se izdvaja specifičnim crtežom.

Na prvoj tabli u dva kvadrata prikazane su planine i šume, te dva borca na straži u tom ambijentu, a crteži su praćeni tekstom o bitkama u maju i junu 1943. godine na planinskim prostorima Durmitora, Maglića, Vučeva, Zalengore i u kanjonima Tare, Pive i Sutjeske. Na dramatičnim tablama punim akcije pripovijedana je priča o borbama i ljudskim sudbinama.

Već u 46. broju edicije *Nikad robom* Korelc objavljuje strip *Sinovi neba*. Radnja je smještena u 1942. godinu i bavi se dvojicom pilota koji odlučuju da odu u partizane. Na samom kraju se otkriva njihov identitet, te čitalac saznaje da su oni zapravo pioniri jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva Franjo Kluz i Rudi Čajevac.

Izdanje 574. iste edicije iz 1976. godine donosi dvije teme. Tekst na naslovnoj stranici otkriva da se u sadržaju sveske nalaze prilozi o španskom borcu i narodnom heroju Veljku Kovačeviću i *35 godina ustanka naroda Crne Gore*.

Interesantno je da se u 601. broju *Nikad robom* – *Kurir* javlja strip *Smrt ga nije htjela* autora Ivica Bednjaneca. Ova istinita priča o jednom čovjeku iz Kaštela bavi se borcima II dalmatinske brigade u vrijeme dok ranjenici idu prema Sutjesci.

U narednom broju Bednjanec publikuje strip *Jadranski vukovi*, a književnik Aleksa Mikić i slikar Abdulah Kozić *Prelaz preko Neretve*. Osim ubjedljivog i vještog korišćenja crno-bijelih kontrasta na 30 tabli,

upećatljivo je da Mikićev i Kozićev strip ima sličnu auru i zaplete kao Korelcovo djelo o Ljubinom Grobu.

Nikola Lekić se rodio u vrijeme velikih poplava u Virpazaru 1925. godine, kao prvo dijete Mitra Petrova Lekića. Tokom 1941. godine, njegov otac je kao rezervni kapetan zarobljen i poslat u logor u Njemačku. Porodica Mitra Lekića je, nakon boravka u Bosanskom Novom i Bihaću, bila primorana da se vrati u Crnu Goru, ovog puta u Seoca. Tu se Nikola nastanio sa majkom, sestrom i bratom i postao član partizanske Seočko-krnjičke čete na čelu sa komesarom Radovanom Vojvodićem. Početkom 1942. godine je zarobljeno nekoliko članova među kojima je bio i mladi Lekić. Bio je u logorima u Albaniji i Italiji. Postao je član *Bataljona Tito* u sastavu *Brigade Antonio Gramši*. Nakon rata sarađivao je u brojnim listovima kao urednik ili dopisnik. Imenovao je list *Krila armije* 1948. godine. Dio kolektiva *Politike* postao je 1951. godine. Više puta je boravio u Italiji. Bio je vezan za poslanstvo u Rimu koje je 1953. godine pretvoreno u ambasadu, ili je obavljao posao dopisnika. Krajem 1957. godine postavljen je za urednika lista koji je imenovao – *Ilustrovana Politika*, a 1968. godine povjeren mu je urednički posao u *Politikinom zabavniku* sa zadatkom da osavremeni list. Tokom 1974. godine dobija poziv iz Crne Gore i ponudu da *Pobjedu* pretvori u dnevne novine. Za istu medijsku kuću pisao je *Novi primjeri čojstva i junaštva: Marko Miljanov ponovo među nama* 1978. godine. Volio je objavljivati fantastične priče pod različitim pseudonimima. Preminuo je 2000. godine.⁴² Lekić je jedna od najinteresantnijih ličnosti kulturne istorije ovih prostora u XX vijeku.

Za list *Politikin zabavnik* piše scenario stripa *Dikan*. Prvi broj ove izuzetno popularne stripovske sage o starim Slovenima, inspirisane stripovima o Asteriksu, pojavljuje se 1969. godine. Pisci su se smjenjivali, a među njima je bio i jedini crtač cijelog serijala Lazar Sredanović (1939-2022) rođen u Nikšiću, školovan u Herceg Novom, akademski obrazovan i karijerno ostvaren u Beogradu. On je u zreloom dobu živio na relaciji Beograd – Krašići. *Dikan* je jedan od simbola stripa na ovim prostorima.

⁴² Мириам Репич – Лекић, *Човек из своје галаксије у Лазо Средановић и Никола Лекић, Дикан: књига 2*, Информатика / Еверест медија, Београд, 2015, 92-95.

Crtač Živko Đurović je bio pravdoljubivi komunista – uvijek na strani ugroženih. Njegovi politički stavovi su bili čvrsti, pa je nadilazio zamke i izazove političkog novinarstva u čijim okvirima se neslućeno obreo.⁴³ Kao da je njegov karakter izazivao usud profesije.

Njegov brat Dragutin je poginuo kao devetnaestogodišnji član VI crnogorske brigade u Cerovu. Nakon tog događaja 1944. godine budući crtač se kao skojevac priključuje X crnogorskoj brigadi i učestvuje u oslobađanju Cetinja.⁴⁴ Đurovićev životni put je uzbudljiv, a njegova radna biografija obilježena je rijetkim djelima u onovremenoj Crnoj Gori.

Njegovo ime je vezano za afirmaciju karikature u crnogorskim okvirima. Tačno je da su u ovoj sferi prije njega djelovali Miloš Vušković i Ivan Lučev, ali jedino je Đurović radio sve vrijeme kao crtač primarno za ovdašnje novine

Istovremeno je baštiniio jugoslovenske vrijednosti bratstva i jedinstva i zalagao se za slobodu misli. Konstantno je napredovao i usavršavao svoju liniju koja je bila pod Križanićevim i Vuškovićevim uticajem. Vremenom je njegov stil postajao sve čistiji i jednostavniji. Svoje karikature nikada nije predstavio na nekoj izložbi ili objedinio u mapu. Urođena skromnost mu to nije dozvoljavala. O značaju njegove borbe protiv letargije i „malograđanske žabokrečine“, kroz tri decenije rada za *Pobjedu*, svjedoči i činjenica da je prvi laureat *Nagrade Veljko Vlahović* za životno djelo koju dodjeljuje Udruženje novinara Crne Gore.⁴⁵

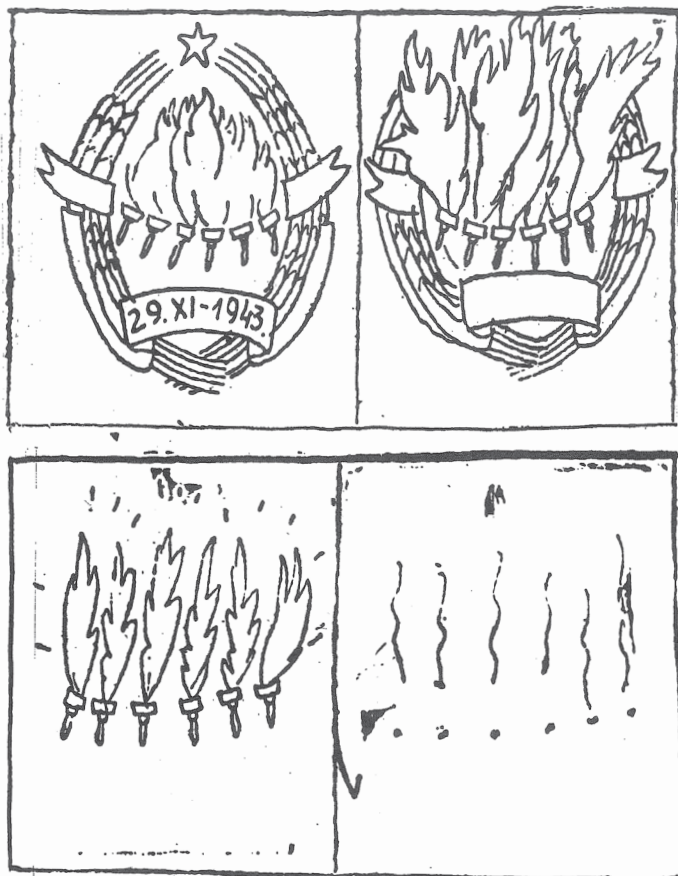
⁴³ Veljko Milatović, *Više davao nego uzimao* u Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 9.

⁴⁴ Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 129-131.

⁴⁵ Olga Perović, *Darovit i hrabar* u Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 11-13.

Е — ХЕЈ ШОВЕНИ

24

(Карикатура Желко Турчин.)

5

To priznanje bilo je kruna bogatog stvaralačkog opusa. Činjenica da je majstor karikature i sitne plastike postao laureat ovog priznanja svjedoči o značaju njegovog umjetničkog rada. Smatra se jednim od najznačajnijih naših karikaturista, a neka od njegovih djela spadaju u sferu stripa, odnosno kratkih novinskih formi od svega nekoliko kvadrata koji imaju naraciju kompatibilnu ovom mediju.

Sve oko nas – Enciklopedijska revija za mlade iz Zagreba u 28. broju 9. juna 1971. godine u rubrici *Slavni dani naše prošlosti* objavljuje na dvolistu strip Julija Radilovića *Prve puške: Ustanak 1941*. Sedam kolornih vinjeta sa tekstom upisanim ispod tretiraju pobunu širom jugoslovenskog prostora. Treća od njih govori o našim krajevima:

„Ustanak u Crnoj Gori planuo je odjednom i takvom silinom da je desetak dana nakon napada na karabinjerske stanice u Virpazaru i Čevu bila oslobođena gotovo cijela zemlja hrabrih gorštaka.“

Strip *Partizani* bavio se položajem Jugoslavije, legendarnom partizanskom borbom, karakterno obrađivao poseban tip komandosa, a njegove smislene zaokružene epizode bile su prije svega „lekcija svijetu iz srca Balkana“. „Radilovićev crtački osjećaj ingeniozno pogađa nove navike savremenih ljubitelja stripa.“⁴⁶ Tako njegovi *Partizani* postaju vanvremena umjetnička vrijednost koju je mnoštvo zemalja imalo prilike da vidi i doživi. Na taj način je ovaj serijal(o)značio jednu po(r)uku iz prošlosti dostojanstveno reprezentovanu svijetu.

25

⁴⁶ Igor Mandić, *Komandos kao mitska figura* u Đorđe Lebović, Marcel Čukli, i Jules Radilović, *Partizani*, Vjesnik, Zagreb, 1983, 3-6.

Holandska kuća Oberon je tražila ratni strip čija je radnja smještena na Balkanskom poluostrvu. Manir kojim je urađen odaje duh avanturističkog serijala. Scenario za prvu eksperimentalnu epizodu bio je djelo novinara, pisca i prevodioca Zvonimira Furtingera. Interesantno je da se preko Veljka Bulajića i Hajrudina Krvavca, poznatih jugoslovenskih reditelja, stiglo do Đorđa Lebovića znanog kao homo universale.⁴⁷ Upravo on će biti najznačajniji scenarista ovog ciklusa epizoda djela sa partizanskom tematikom.

⁴⁷ Lejla Mehulić, *O ratu i izbjeglištvu u stripovima*, Strip revija Večernjeg lista, Zagreb, svibanj 2015, 27-28.

Epizoda kultnog stripa *Partizani* zvana *Sektor F-4*, nastala iz saradnje Lebovića i Radilovića, objavljena 1978. godine u holandskom listu *Eppo* kao izdanje kuće *Oberon*, tretira prostor Crne Gore u blizini granice sa Albanijom. U tkivu djela taj teren primarno determiniše mapa dijela oko Skadarskog jezera, sa naznačenim toponimima, integrisana među vinjete. Kao bitan objekat vezan za radnju ističe se Manastir Svetog Nikole na ostrvu Vranjina. Vještim crtačkim sredstvima dočaran je autentičan krajolik i podrazumijevajuće aktivnosti stanovnika tog okoliša, poput ribolova iz čuna.

27

Ambijent na vodi i prostor oko Jezera izabrani su za poprište dešavanja između sukobljenih strana. Treba naglasiti da se u određivanju lokaliteta duboko zalazi u geografiju ovog kraja. U stripu koji odlikuje izvanredna smjena planova vidljivi su drveni čunovi, enterijeri kuća i kameni mostovi prikazani realistički. Mape koje prožimaju kompletan sadržaj stripa detaljnije uvode u prostore na kojima se radnja zbiva ili na koje se radnja seli.

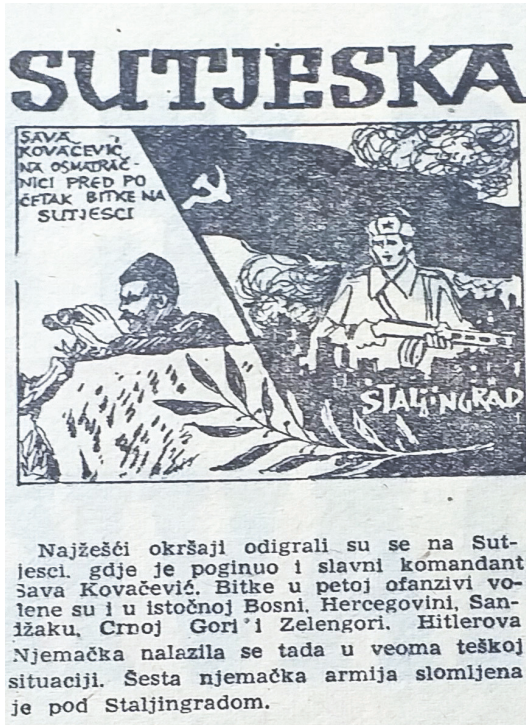
Veliki je opseg Radilovićevih žanrovskih varijacija. Bavio se istorijskim temama, izviđačkim stripom, anegdotskim pasicama, sopstvenim verzijama detektivskih priča, a u njegovom grandioznom opusu partizanski strip ima posebno mjesto. Realizovao je više djela vezanih za Drugi svjetski rat, a najbolji i najglasovitiji reprezent dijela poetike jeste upravo strip *Partizani*. U ovom serijalu je dosegao specifičan likovno-montažni sklad. Simbolička vrijednost

samog naziva učinila je da djelo dobije gotovo sinoniman status u odnosu na žanrovsku odrednicu.

U pregledu stripovskog atlasa Crne Gore scene sa Skadarskog jezera zauzimale bi posebno mjesto i zbog značaja serijala u kom su se našle i zbog crtača i scenariste, pa i radi samog karaktera stripa kojeg su dio. Radilovićevo majstorstvo je manifestovano i u prikazima ambijenata i radnje širom velikog jugoslovenskog prostora, gdje se uviđa još mnogo zanimljivih obrada terena i tretiranja zapleta, ali čini se da u ovom kontekstu epizoda *Sektor F-4* predstavlja nešto posebno. Tri integrala reprintovanog stripa *Partizani* publikovala je zagrebačka izdavačka kuća Stripforum 2015. i 2016. godine.

Pasija crtača Ahmeta Muminovića prema istorijskim temama dovela ga je do, reklo bi se, neminovnog upliva u partizanski strip. Njegova verbo-vizuelna priča o Savi Kovačeviću ostaje kao jedna upečatljiva obrada vezana za Narodnooslobodilačku borbu.

Gotovo svaka partizanska jedinica na području Crne Gore imala je neko glasilo. Zanimljivo je da se u listu *Partizanska riječ* pojavljuje portret Save Kovačevića.⁴⁸ Dakle, još u ratnim danima crtežom je interpretiran lik komandanta.

Indikativno je da u sarajevskom listu *Male novine*, za koji se u kasnijem periodu najprije vezuje ime Ahmeta Muminovića, 12. juna 1958. godine izlazi tekst pod naslovom *Posljednji udar* posvećen petnaestogodišnjici bitke na Sutjesci u čijem

je fokusu pogibija Save Kovačevića. Takođe, Ljubo Vučković publikuje tekst *Prepad*, praćen malom slikom, 8. maja 1967. godine u broju 563. Gligorije Mandić Gligo tekst *Komandant Sava* objavljuje 11. marta 1968. godine u 607. broju. Ti momenti se mogu povezati sa Muminovićevim stripovskim bavljenjem istom temom.

⁴⁸ Петар Бошковић и др, *Побједа 1944 – 1984, Побједа, Титоград, 1984, 17.*

Sava KOVAČEVIĆ

ZELUJOM OGROMNOM KOTLJANOM PROTICALA JE SUTJESKA. OD DRAGOS-SEDA SPUSTALE SU SE PARTIZANSKE JEDINICE KA VODI.

ALI IMA DRUGOJ STRANI! PREMA RIVERI HRILILI SU NJE-MAČKI VOJNICI...

DVAJE VOJSKE IDU JEDNA PREMA DRUGOJ. IMAK IZMEĐU NJIHN JE RIVERKA.

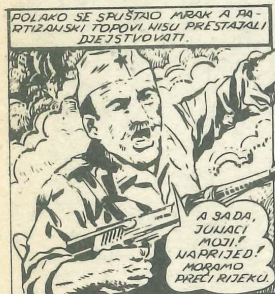
TREBA DA DOKLEDO SU TJESKU!

OTVARAJTE VATRU!

PARTIZANSKI BRDSKI TOPOVI PO-STAVILI SU ISPOD DRAGOS-SEDA.

TOPOVI SU PREČIZNO I USPEŠNO GADALI. STRAŠAVIČI BAVILU MEĐU NEPRIJATELJEM.

PO LAKO SE SPUSTILO IMAK A PARTIZANSKI TOPOVI NISU PRESTAJALI DJESTVOVATI.

A SA DA, JUNACI NUDI! NAPRIJED! MORAMO PARECI RIVERKU.

CITAVU DUGU NOĆ TRAJALO JE MUKNO SPUSTANJE DO RIVERKE...

PRED ZORU, OMETALI SU ŽUČNOM NEPRIJATELJSKOM VATROM PARTIZANI SU VEĆ GAZILI SUTJESKU.

BORILI SU SE PO VODI POD TALASIMA, DOKO PIVALI SE OBALE U STUDELOJ TOPI I SAVA SE SA ŠTABOM PREŠAO NA DRUGI OBALU...

POD ZAŠTITOM NAŠE VATRE PIRELAZI VEĆ I RANJENICI!

A DOKO BJEŠU BORBA, IMA SVI STRAŠAVIČI UBATIČAMA VATRA. STUKE BOMBARDIRATI I MITRALIZIRATI.

Posebno interesantna objava *Malih novina* u ovom kontekstu je bio strip *Sutjeska* scenariste inženjera Envera Ekića i crtača Vlada Vojinovića objavljen, 30. maja 1966. u 514. broju. U jednoj neobičnoj vinjeti prikazan je Sava Kovačević pozicioniran na osmatračnici pred početak bitke.

Strip *Sava Kovačević* pojavljuje se u 532. izdanju sveske *Nikad robom* iz 1975. godine. Reprintovan je u 619. broju vrlo sitnog formata sa vinjetama koje su svedene na jedva čitljive kao rekonponovani raster guste table. U ovom izdanju *Nikad robom – Kurir* iz 1978. godine pojavljuje se još jedan Muminovićev strip i po jedno djelo Branka Plavšića i Jelka Peternelja. Sva četiri imaju partizansku tematiku.

U Muminovićevom stripu dočarane su scene bitke na Sutjesci. Naglašen je izuzetno impulsivan tempo borbe. Cijeli manir podsjeća na film u kom je radnja nošena ratnim vihorom. Prikazana je i pogibija slavnog partizanskog komandanta. Naime, doslovno je crtežom dočaran događaj kada je Sava Kovačević 13. juna 1943. godine poginuo boreći se za slobodu. Nakon momenta kada drugovi stoje nad njegovim beživotnim tijelom slijedi niz scena koje aludiraju na besmrtnost. Retrospektivnim postupkom napravljen je pregled njegove ratne biografije. Akcentovane su borbe kod Grahova i na cesti Vilusi – Bileća i pobrojane i divizije odnosno brigade koje je vodio i vojska kojom je komandovao.

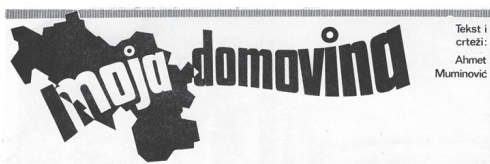
Komandant Sava je okarakterisan kao nepokolebljiv i neustrašiv. U ovom kratkom, ali vrlo upečatljivom stripu prikazan je onako kako je dočaran u pripovijestima i sjećanjima saboraca – kao hrabar ratnik koji je uvijek bio na prvoj liniji komandujući juriš. Kao primjer jasnog stava može poslužiti njegov poklič da će se partizani boriti do poslednjeg. Kroz scene eksplozija i pucnjeva, ispriповijedana je priča o beskompromisnom borcu. Muminovićev crtež je atmosferičan i proniče u karakter.

Zanimljivo je da se u 603. broju iste edicije nalazi tekst *Čobanče sa Zubaca* koji prenosi priču o vremenu formiranja Prvog udarnog bataljona od boraca iz Hercegovine i Crne Gore, kada je mali Obrad Milojević slušao govor Save Kovačevića.

Ahmet Muminović je i autor stripa o Petru II Petroviću Njegošu, na 4 crno-bijele table, objavljenog u 982. broju lista *Politikin zabavnik* 23. oktobra 1970. godine. Između ostalog, njegovi radovi su publikovani i u novinama *Pobjeda* tokom 1980-ih.

Crtač, čija je najbolja saradnica bila supruga Zekira, stvarao je vrlo zanimljive slikovne priče nazvane *Moja domovina*. Tretirale su različite segmente jugoslovenskog prostora – od istorijskih i geografskih specifičnosti, preko kulturnog blaga, do znamenitosti biljnog i životinjskog svijeta.

Autor stvara svojevrsnu kolekciju ovih riplijevskih momenata. Te specifične slikovne stranice objavljuje magazin *Strip zabavnik* čiji je prvi broj izašao 2. maja 1979. godine. Najinteresantnije je prvih šezdesetak izdanja u kojima Muminović tekstom i crtežom bilježi rijetkosti i reprezentativne interesantne činjenice iz Jugoslavije.⁴⁹

Često se autor u ciklusu *Moja domovina* osvrće na određene fakte vezane za Crnu Goru. Osim pomenutih izdanja serije crteža ispraćenih tekstom, artikulisanih na jednoj stranici koja sadrži više zasebnih segmenata odvojenih i naslovima, rubrici *Strip zabavnika* pripadaju dvije stranice na kojima fragmenti obično govore o nekoj pojedinačnoj temi, a otvoreni dvolist je imenovan zajedničkim naslovom. Isti autor je za ovaj list crtao slične forme pod naslovom *Od Vardara do Triglava* 1987. godine.

⁴⁹ R. Popovski, *Yu strip danas: Ahmet Muminović – Živim za strip*, *Strip zabavnik*, broj 106, Novi Sad, 1983, 3-4.

Verbo-vizuelnim sredstvima obrađen je dio biografije Ratka Žarića. Rad o njemu publikovan je pod naslovom *Crnogorski „Štirlic“* u reviji *YU strip*. Djelo čiji tekst potpisuje Đurica Labović, a crtež Miodrag Marković objavljeno je na 20 crno-bijelih tabli.

Scenarista Đurica Labović (1930-2004), rođen u Andrijevici, poznat je po partizanskoj literaturi. Kao dijete je učestvovao u Drugom svjetskom ratu. Interesantna činjenica iz njegove biografije jeste da je bio jedan od pisaca scenarija za film *Vrhovi Zelengore*, nagrađenog Zlatnom arenom u Puli 1976. godine. Autor je brojnih knjiga među kojima su romani *Rana na suncu* (1976), *Igmanski marš* (1978) i *Heroji Kadinjače* (1983); zbirke pripovjedaka *Oni su prezirali smrt* (1959), romansirane hronike *Heroji Ljubinog groba* (1973) i *Prokletijski lučonoša* (1985) i studija *Refleksi revolucije* (1970), *Otpor golorukih kroz logore* (1970), *Prokletijske tišine i vidici* (1972), *Prvi dani Prve proleterske* (1979) i *Tajni nevidljivi rat I-V* (1985).

Crtač Miodrag Miša Marković (1941-2012) bio je arhitekta po profesiji, autor ilustracija, skulptura, fotografija i stripa. Njegov prvi strip *Doživljaji malog Miše* objavljan je u podlistku *Glasa omladine* od 1964. do 1968. godine. Radio je i za *Narodne novine* iz Niša. U ediciji *Nikad robom – Kurir* objavljuje najveći dio svojih stripova. U periodu od 1976. do 1979. godine nastaju stripovska djela s tematikom iz NOB: *Neustrašiva Vera*, *Legendarna Ganimete*, *Mitraljezac Zlate*, *Veseli harmonikaš*, *Radović Darinka*, *Zagreb*, *Bumerang 1941* i *Kontraobaveštajna greška*. Sa Labovićem radi stripove *Crnogorski „Štirlic“* 1980. godine i *Operacija Avala* 1983. godine. Krajem 1980ih za *Male novine* kreira priču *Put u likovno društvo*.⁵⁰

Strip *Crnogorski „Štirlic“* počinje širokim vinjetama koje se nižu jedna ispod druge, zatim biva fragmentiran i podijeljen na gotovo kvadratne, da bi kasnije one dobile nepravilan ritam. Crno-bijeli crtež dočarava ambijent. Upečatljive su facijalne crte koje personifikuju političke prilike i sudbinu Ratka Žarića u njima. Sam glavni akter prikazan je kao markantna figura.

Radnja se tiče Italije, Albanije i Crne Gore. Prati Ratka Žarića koji preko Skadra stiže u Podgoricu, a zatim i u Danilovgrad gdje otkriva da ima spisak italijanskih špijuna. Pošto je prebolovao tifus, završio je kod četnika koji su ga predali Italijanima. Suđeno mu je na Cetinju.

Poslednji dio stripa označavaju najinteresantnije scene prkosa i otpora. Esencija karaktera kao da je sažeta u jednom od pisama koje se pojavljuje na stranicama ove slikovno-tekstualne priče:

„Sutra će me streljati, ali oni neće moći ničim da ubiju ono što se tako snažno uvrežilo u našim dušama.“

Protagonista najavljuje slobodu i slom fašizma. Svjestan da umire za ideju ostaje nepokolebljiv i odlazi uz poklič.

⁵⁰ Zdravko Zupan, *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, 286.

Debitanski strip tandema Svetozar Toza Obradović – Branislav Bane Kerac bio je *Poručnik Tara* objavljivan od 1975. do 1979. godine. Serijal je na prvi pogled određen tematikom NOB, a zapravo sadrži elemente vesterna pod uticajem stripa *Poručnik Bluberi*. Glavni lik je koncipiran prema izgledu Klinta Istvuda. Strip je publikovan u listovima: *Zlatni kliker*, *Strip zabavnik*, *Stripoteka* i *YU strip*.⁵¹ Inspiraciju za protagonistu Obradović je našao u ličnosti svog strica iz Pljevalja, čiji je ratni nadimak bio Tara.

34

Novosadski list *Neven* je obnovljen 1979. godine, a prvi urednik je bio pjesnik Miroslav Mika Antić. Izdanje pod rednim brojem 39. od 5. septembra 1980. godine na unutrašnjoj strani zadnje korice donosi crno-bijelu tablu stripa *Troje nesalomivih: Nema mleka za ratnike*. Kraj ove epizode objavljen je 9. januara 1981. godine u 57. broju da bi već u narednom 58. broju datiranom na 6. februar 1981. godine bila publikovana prva tabla druge epizode nazvana *Troje nesalomivih: Tanka crvena linija*.

Kontinuitet je trajao do 12. juna 1981. godine i 76. broja.

Table ovog stripa su kasnije objavljivane u raznim listovima, poput *Yu stripa* (broj 46. od aprila 1982. i broj 55. od jula 1983) ili revije *Tik-tak*, koja je pratila ritam školskog kalendara (od 1. septembra 1987. do 15. maja 1988). Predrag Đurić notira i objavljivanje prve epizode u drugom broju *Val stripa* 1987. godine, kao i u dodatku novosadskog *Dnevnika* nazvanom *D strip* 2003. godine.⁵²

⁵¹ Renato Vladimir, Bane Kerac, Mafest, Makarska, 2011, 55-56.

⁵² Predrag Đurić, *Kvadrati koji govore: Tekstovi o stripovima koje smo voleli*, Modesty stripovi, Beograd, 2021, 177.

Epizoda *Nema mleka za ratnike* počinje u seoskom ambijentu, a u fokusu su djeca Zvezdana i Boško. U mjesto Gornji Potok koje je prikazano kao krajolik sela sa šumarkom dolazi grupa okrutnih Njemaca. Takva situacija je režirana kao izuzetno pogodna za pojavu ključnog i najprepoznatljivijeg aktera. Naime, u odsudnom trenutku javlja se Milijan koji odmah stupanjem na scenu i prvim činom dobija status heroja. Ispostaviće se da je ovaj neustrašivi gorštak goleme i grube fizionomije jedan od najinteresantnijih likova vezanih za relaciju strip – Crna Gora. Prikazan je kao tipičan čovjek iz naroda. Odjeven je u košulju, ima naglašene brkove i crnogorsku kapu. Citira Njegoša i kune se *Cetinja mi!, Sto mu cetinjskih kubura!* i *Tako mi Drobnjaka!* Kroz divne majstorski dočarane pejzaže glavni akter borbe ulazi u otvorenu paljbu sa neprijateljima i pokazuje vještinu i snalažljivost. Šaljiv mali zaplet po kojem je epizoda dobila ime povezan je sa nerazumijevanjem tačnog značenja riječi mleko u odnosu na odomaćeni crnogorski izraz varenika i baziran je na toj razlici u terminološkoj interpretaciji.

Radnja epizode *Tanka crvena linija* počinje u jednom selu na slobodnoj teritoriji kišnog novembra 1943. godine. Na kapi robusnog Crnogorca nalazi se i petokraka a ponekad su prikazani i srp i čekić. Ponovo je akcentovan njegov govor prožet Njegoševim citatima.

36

37

Sila od čovjeka demonstrira hladnokrvnost i umijeće borbe i oružjem i na šake. S druge strane, pokazuje veliku naklonost i brigu za djecu.

Scenarista crnogorskog porijekla Obradović i crtač Kerac stvorili su lik neustrašivog i neuništivog partizanskog junaka, kog od stereotipa dijeli i dašak humora unesen u kontekst u koji je smješten. Svoju namjeru opisuju ovako: „Spojiti jednog ortodoksnog Crnogorca sa jednom gradskom klinkom i jednim ozbiljnim dečakom, a zatim ih staviti u nezgodne situacije. Cela radnja je, ustvari uzgredna radnja, a priča je zapravo o njih troje, njihovim uzajamnim odnosima. Ili, kako oni dolaze u situaciju da se uzajamno ne razumeju – kao na primer ‘varenika’ i ‘mleko’ koji imaju različita značenja kod nas i u Crnoj Gori.“⁵³ Spoj ovih specifičnosti govora određuje razlike zahvalne za šale kojima je prožeto djelo.

⁵³ Predrag Đurić, *Zlatno doba vojvođanskog stripa: 23 intervjuja*, Moro / System comics / Rozencrantz, Beograd / Novi Sad, 2016, 293.

Imajući u vidu popularnost ovog stripovskog diptiha slobodno se može konstatovati da u galeriji crteža u vinjetama koji se tiču Crne Gore Miljanov lik zauzima posebno mjesto. Muzičar i pisac Nik Kejv u jednom od romana piše: „(...) ide dalje kao da iz njega zrači neko magnetno zaštitno polje, kao da je izašao sa stranica nekog stripa. Svet ga ne može dotaći.“⁵⁴ Baš tako funkcioniše protagonista ove priče. Njegova gigantska figura ukrašena detaljima nošnje kao simbolima ostaje izuzetno važna iz više razloga – zbog kvaliteta scenarija stripa, briljantnog crteža i kasnijih reprinta. Priča čiji je glavni akter nepokorni gorštak i ritmom i kreativnošću odudara i od klasičnih biografskih ili herojskih stripova vezanih za NOB. U njoj su sažeti arhetipsko junaštvo, borbenost i ratni kontekst, ali pomenute storije nadilazi svojim autentičnim šarmom i aurom težnje za oslobođenjem izraza, sa željom da se udalji od stereotipa i krutosti žanrovskog ograničenja. Zato *Troje nesalomivih* nije samo partizanski strip, već sadrži i podtekst o mentalitetskim razlikama i jednu specifičnu dozu duhovitosti i dovitljivosti. Oslobođen stega proklamovanja naglašeno ratne priče kojoj je sve podređeno, strip nadrasta i nadilazi okvire definišući je više kao kontekst nego kao suštinu.

⁵⁴ Nik Kejv, *Smrt Zeke Manroa*, Evro Guinti, Beograd, 2009, 87.

Mitar Milošević (1924-1995) je bio jedan od učesnika ustanka u Crnoj Gori 13. jula 1941. godine kao dio Lijevoriječke čete Komskog odreda, a kasnije i borac IV proleterske brigade. Od rata do 1953. godine bio je oficir JNA. Demobilize se 1959. godine. Kao pisac je imao brojne pseudonime: Frederik Ešton, Moris Baskil, Miloš Nenadić, Rodžer Dunkan, Novak Tatar i Džordž Braun. Za spisateljski rad je dobio pohvale i od Veljka Vlahovića. U jednom intervjuu iz oktobra 1980. godine u Fruškogorskoj ulici u Novom Sadu govori:

„Ja sam Mitar Tripkov Milošević, majka mi je od Vujsića, a rođen sam u Uvaču, Montenegro. Frederik Ešton sam postao iz nužde!“ ⁵⁵

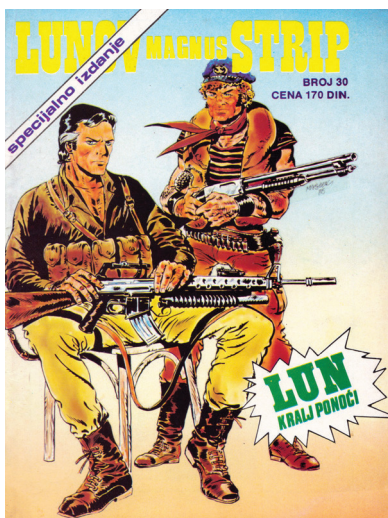
Njegov *Lun, kralj ponoći* najpopularniji je jugoslovenski roto - roman. Uz malo više sreće nego što je imao sa stranim izdavačima, Miloševićev *pulp-genij* demonstriran od 1960ih vjerovatno bi postao svjetski hit. ⁵⁶ Vrlo je značajna njegova uloga za strip u Jugoslaviji. Naime, on je pokretač dvije silno važne edicije, *Zlatna serija* i *Lunov magnus strip* za *Dnevnik* 1968. godine.

⁵⁵ Dragan Barjaktarović <http://www.yugopapir.com/2015/12/mitar-milosevic-frederik-eston.html>

⁵⁶ NoMad, Ešton, Frederik u Iris Adrić i dr, *Leksikon YU mitologije*, Rende / Postscriptum, Beograd / Zagreb, 2006, 129 i 130.

Obje su potrajale do 1993. godine. *Zlatna serija* je izašla u 1103 broja, od čega s Miloševićem kao urednikom od 1. do 78. izdanja. *Lunov magnus strip* je zabilježio 997 brojeva, gdje je isti čovjek radio urednički posao od 1. do 29. broja. Penzionisao se sa 50 godina.⁵⁷ Kada je početkom 1970ih problematizovan status određenih izdanja, nakon Kongresa kulturne akcije u Kragujevcu i donošenja više zakonskih akata, on je stao u odbranu stripa i upozorio na posljedice. U ediciji roto-romana *X-100* objavio je sedamdesetak svesaka. Želja da se iskoristi popularnost romana *Lun, kralj ponoći* navela je uredništvo *Dnevnika* da 1984. godine pokrene priču o stripu. Likove je postavio Bane Kerac. Prvo izdanje u nizu stripova pojavilo se jula 1984. a poslednje 10. februara 1987. godine. O sudbini roto-romana u inostranstvu Milošević 1983. godine kaže: „Italijanski izdavači su me odbili zbog komunističke propagande. Ja je ne vidim, ali mi se nešto uvek potkrade: moj odnos prema vlasti, prema stranim organizacijama, fašizmu... Nedavno smo Luna počeli da prevodimo i na nemački pa smo konstatovali da ne možemo sve preneti, jer su neka gledanja suviše jugoslovenska...”⁵⁸

Zanimljivo je da je već godinu kasnije *Lun* počeo dobijati stripovske verzije zaokružene u 30 svesaka. Scenaristi su bili Svetozar Toza Obradović, Petar Aladžić i Miodrag Milanović, a crtači Slavko Pejak, Marinko Lebović, Radič Mijatović, Ahmet Muminović, Petar Radičević, Stevo Maslek, Adam Čurđinjaković, Miodrag Marković i Bogdan Ljubičić.

⁵⁷ Predrag Đurić, *Kvadrati koji govore: Tekstovi o stripovima koje smo voleli*, 19, 40, 43 i 90.

⁵⁸ Zdravko Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, 74 i 100.

Crno-bijeli strip nazvan *Komunista* Predraga Đurića i Majka Galagera, objavljen u izdanju novosadske kuće Rosencrantz 2013. godine, sadrži kvadrat u kojem jedna dama na sastanku u policiji govori da je Crnogorka porijeklom sa Cetinja.

„VEĆ KRAJEM 1939. GODINE MOJ OTAC JE DOŠAO U SUKOB SA NACIONALISTIMA NA SVOM FAKULTETU, KOJI SU POKUŠAVALI DA NASILJEM PREKINU MIRNI ŠTRAJK STUDENATA...”

„SA DRUGOVIMA TRŠOM, BRKOM I MRŠOM ORGANIZUJE VELIKI DECEMBARSKI PROTEST STUDENATA I RADNIKA, KAO PROTEST ZBOG Približavanja BEOGRADSKJE BURŽOAZIJE HITLERU I MUSOLINIJU...”

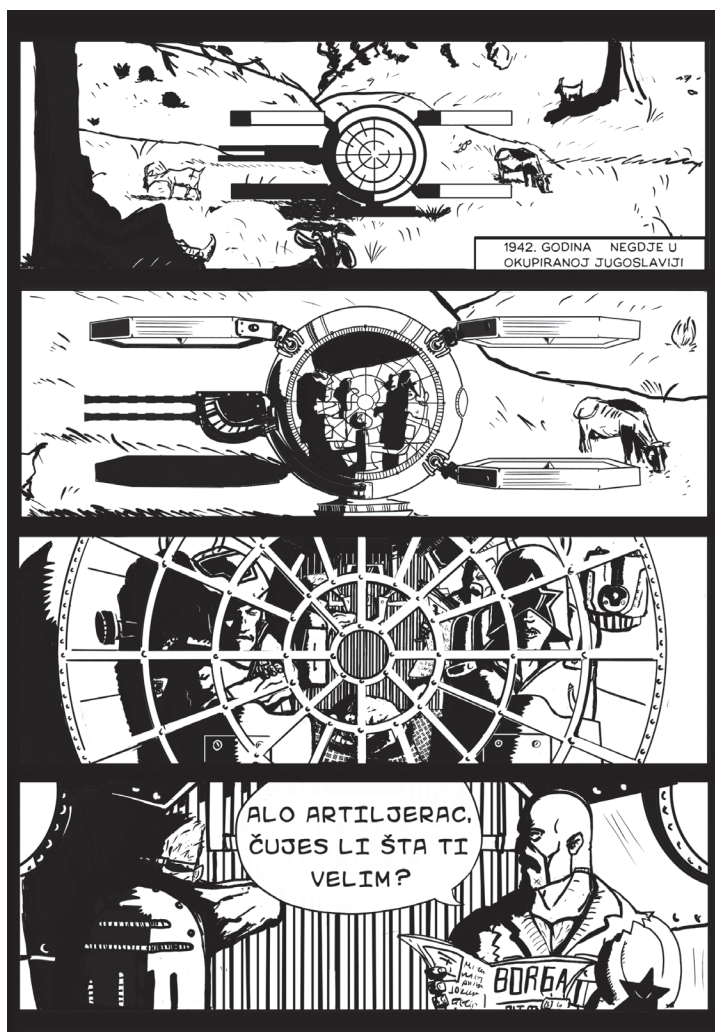
„DRUG RADOJE ĐAKIĆ BRKO ODRŽAO JE ZAPALJIV GOVOR...”

Scenarista Predrag Đurić i crtač Sabahudin Muranović 2015. godine publikuju jedan zanimljiv kolor strip za Rosencrantz. Djelo *Priče iz Jugoslavije* sadrži reference na ličnosti i prostor Crne Gore. Upečatljiv je prizor gužve ljudi sa podignutim pesnicama i govor Radoja Dakića koji je u indeksu naveden kao sindikalni i antirežimski aktivista, narodni heroj i član KPJ. Za radnju u Metohiji 1943. godine vezana je pojava Svetozara Vukmanovića Tempa, predratnog revolucionara i komunista, narodnog heroja i društveno-političkog radnika. Od prostornih elemenata interesantan je prikaz vikendice u Baru i prizor uz more akvarelističke skromne palete.

U okvirima crnogorskog stripa postoje dvije sveske autora Andrije Vujoševića iz Bara nazvane *Gvozdeni proleter* (2020) i *Sabljarka* (2021) koje se bave vremenom i tematikom NOB. Stilom koji najviše podsjeća na manir Majka Minjole tvorca stripa *Helboj*, on inscenira likove atipične za ovdašnji strip vezan za Drugi svjetski rat. Njegovi protagonisti su specifičnog superherojskog kova i imaju jasne simbole, parole i imena koji ih nedvosmisleno definišu.

**BRATRAČI
BAKLJA JEDINSTVA**

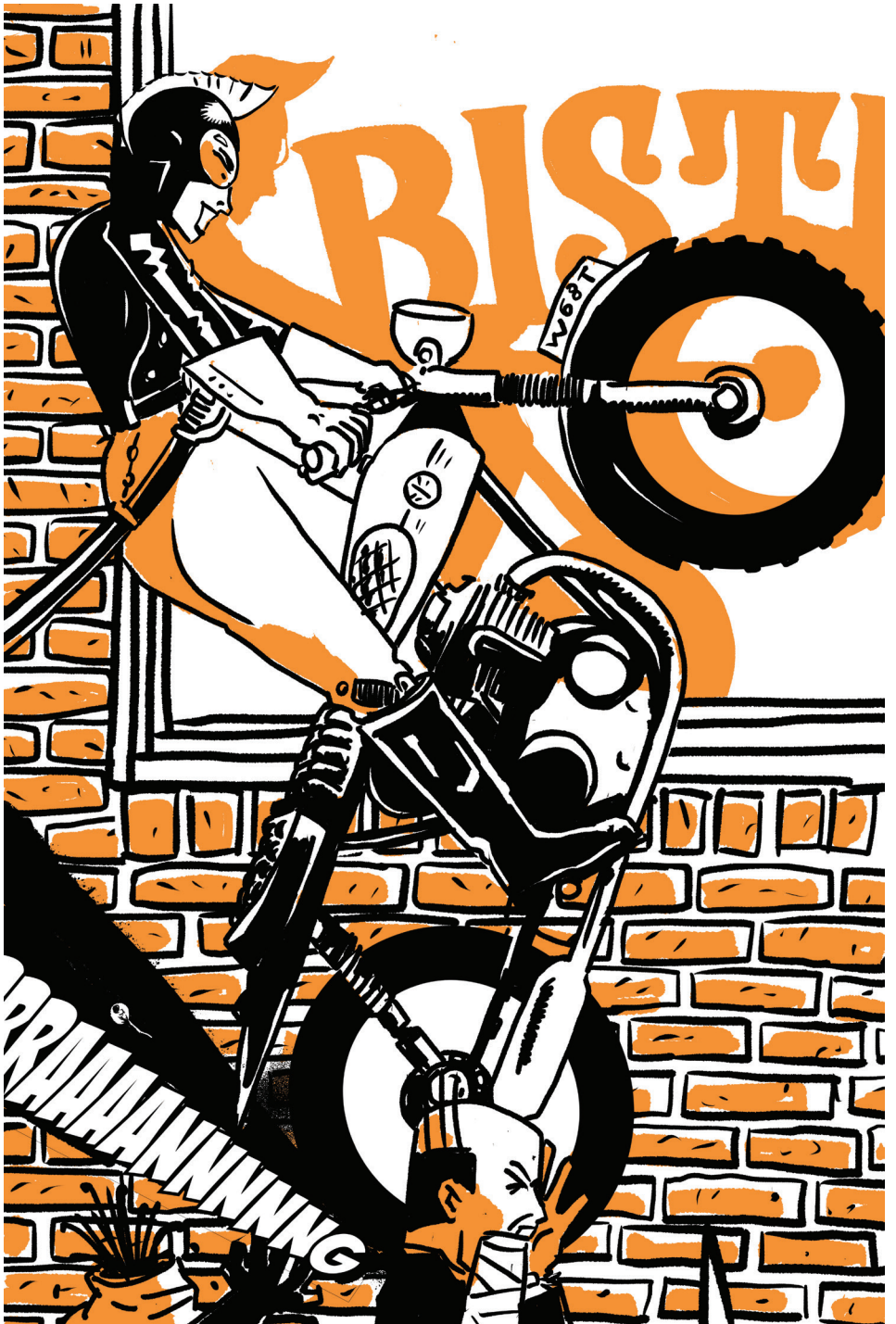

CRVENA PRAVDA

GIROZDENI PROLETERI

VINTAGE ARTISANAL ANDRIJA VUJOŠEVIĆ

Fakti uvršteni u ovaj odabir predstavljaju pobrojane crtice istrgnute iz životnih iskustava i stvaralačkih biografija autora. Izdvojeni su oni koji su bili učesnici Drugog svjetskog rata, uz napomene vezane za njihovo vrijeme provedeno u Crnoj Gori, kao i rad u sferi stripa ili veze sa medijem. Takođe, ova selekcija činjenica podrazumijeva i djela autora u kojima su istaknuti određeni momenti vezani za kontekst NOB, a koji na neki način tangiraju prostor ili ljude iz Crne Gore. Detalji iz životnih i umjetničkih referenci zbirno govore o jednom prostoru, jednom mediju i jednom dobu, iako često nijesu sinhronizovani u vremenima vojevanja i stvaranja. Iskrene, povremeni izleti ili životni putevi govore o ovoj vezi oslonjenoj na tri zajedničke baze. Istaknute su situacije i akcentovani djelovi stvaralačkih opusa u skladu sa tematikom i oni zajedno tvore svojevrsnu zbirku priča o tlu koje je bilo kolijevka, dom, utočište ili inspiracija, a to tlo je valjalo braniti ili o njegovoj borbi prenijeti glas kroz strip. Evokacija partizanskih trenutaka, tretirana kroz akcentovan period proveden na frontu ili kroz reference na verbo-vizuelne pasaže, fragmentiranim tekstom uspostavlja značajne tačke jedne mape. Jovan Popović je juna 1939. godine u beogradskom časopisu *Umetnost i kritika*, čiji je kourednik bio jedan pjesnik, digao glas protiv stripa.⁵⁹ Taj pjesnik je svojevremeno zapisao: „Mjerom za prostor jednospratni ne izmjeri zemlju – gorostasni spomenik junaštva i slobode!“⁶⁰

⁵⁹ Zdravko Zupan, *Vek stripa u Srbiji*, 30.

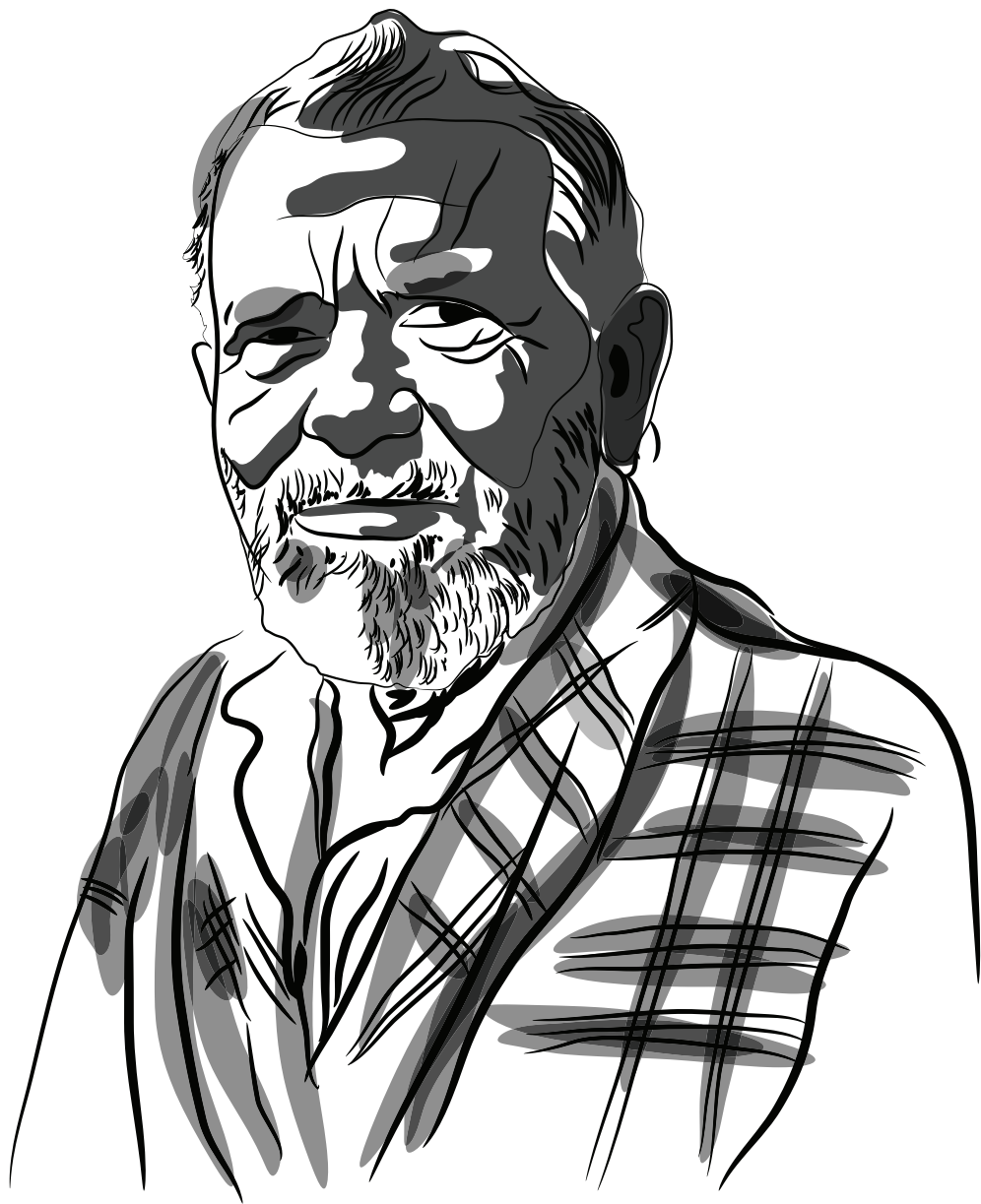
⁶⁰ Radovan Zogović, *Prkosne strofe u Ljudi*, Komunist, Beograd, 1969, 339.

Miloš Vušković je rođen 1900. godine na Cetinju. Dio Prvog svjetskog rata provodi u internaciji u Beču. Kao mladić uči slikarstvo u Beogradu i boravi u Beču. Prvi put izlaže radove na Cetinju 1921. godine. Od 1926. do 1933. godine bio je profesor crtanja u Realnoj gimnaziji u Pančevu, a potom i u Zemunskoj gimnaziji i Prvoj muškoj gimnaziji u Beogradu. U Crnu Goru se vratio 1948. godine i prvo je obavljao posao direktora Umjetničke škole u Herceg Novom, a zatim i direktora Umjetničke galerije na Cetinju. Smatra se rodonačelnikom crnogorske karikature. Samostalno je izlagao u Falunu u Švedskoj, u Beogradu i širom Crne Gore. Svojevremeno je bio član likovne grupe *Oblik*. Učestvovao je na kolektivnim izložbama širom svijeta. Dobitnik je *Politikine nagrade* za slikarstvo 1933. godine na jesenjoj izložbi u Beogradu, zatim je postao laureat *Nagrade Udruženja likovnih umjetnika Jugoslavije* za portret 1935. godine. Dobitnik je *Trinaestojulske nagrade* 1963. godine, a dobija i *Nagradu AVNOJ* 1971. godine. Redovni član Društva za nauku i umjetnost Crne Gore osnovanog 1971. godine (kasnije CANU od 1976) postao je 1973. godine. Preminuo je u rodnom gradu 1975. godine.

Ljiljana Zeković, *Miloš Vušković 1900-1975*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2010.

Andrija Maurović je rođen 1901. godine u mjestu Muo na današnjem crnogorskom primorju. Djetinjstvo i ranu mladost provodi uglavnom u Dubrovniku. U svijet stripa ulazi 1935. godine djelom *Vjerenica mača*. U predratnom periodu stvara izuzetno značajne stripove među kojima su: *Podzemna carica* (1935), *Trojica u mraku* (1936), *Sedma žrtva* (1936), *Lutalica Chagos* (1936/7) i *Posljednja pustolovina Starog Mačka* (1937/8). Tokom rata publikuje djela kao što su *Grob u prašumi* (1943/4), *Seoba Hrvata* (1943) - *Knez Radoslav* (1943/4). Nakon Drugog svjetskog rata crta stripove: *Meksikanac* (1951), *Cvijet u kamenu* (1952), *Kišova zagonetka* (1960), *Biser zla* (1960/1), *Ukleti brod* (1960/1), *Grička vještica* (1960/3), *Djevojka sa Sijere* (1961), *Uglomi gospodar pećine* (1961/2), *Čuvaj se senjske ruke* (1962/3), *Brod buntovnika* (1963/4), *Posljednja petorica* (1964), *Tajanstveni kapetan* (1965), *Blago Fatahiva* (1967/8) i dr. Cijeli poslijeratni period života Maurović provodi u Zagrebu. Preminuo je 1981. godine. Sahranjen je na groblju Miroševac, a njegovi posmrtni ostaci su preneseni na Mirogoj 1990. godine. Republika Hrvatska je u čast stogodišnjice od njegovog rođenja 2001. godine plasirala poštansku markicu sa prikazom Crnog Jahača, jednog od bitnijih Majstorovih protagonista. Arsen Dedić mu je posvetio pjesmu *Trojica u mraku*, muzička grupa Aerodrom snimila je album istovjetnog naslova, a Miodrag Vuković je u njegovu čast objavio zbirku poezije *Crtač stripova*. Utemeljene su i nagrade Ljubljanskog društva Klub devete umjetnosti – *Andrija* 1978. godine i Udruge za očuvanje baštine i popularizaciju hrvatskog stripa – *Andrija Maurović* za životno djelo 2009. godine, na inicijativu Veljka Krulčića jednog od najznačajnijih priređivača reprinta i knjiga i tumača njegovih stripova.

Slavko Draginčić i Zdravko Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Forum-Marketprint, Novi Sad, 1986.

Veljko Krulčić, *Andrija Maurović: Nepretenciozni genije u Maurović*, Istarska naklada, Pula, 1986, 7-26.

Aleksandar Vojinović, *Andrija Maurović: Prorok apokalipse*, Profil internacional, Zagreb, 2007.

Zdravko Zupan (priređio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art 9, Zagreb, 2018.

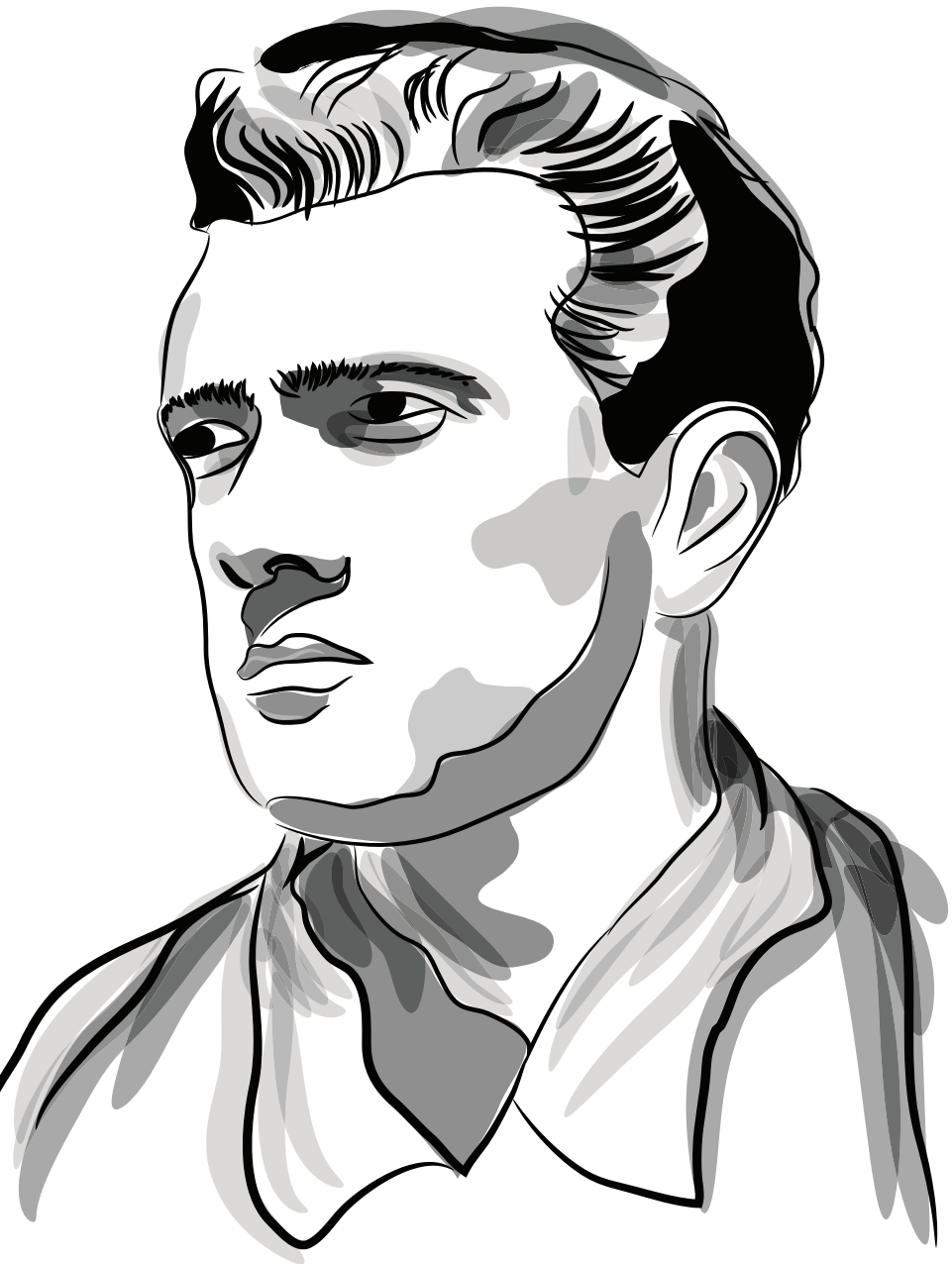

Zdravko Sulić je rođen 1925. godine u Vršcu. Studirao je arhitekturu, a u svijet stripa je ušao kada se listu *Kekec* javila potreba za crtačima. Najpoznatiji trag u okvirima stripovskog medija ostavio je djelima *Plavi mesec*, *Crveni konjanik*, *Strelac gorostas*, *Trg robova*, *Mladi ilegalci* i *Hajduk Veljko*. Dobitnik je Nagrade *Andrija* 1980. godine. Osim stripova objavljivao je i ilustracije vezane za istorijske teme. Preminuo je 1989. godine u Beogradu.

Васа Павковић, *Наш слатки стрип*, Народна књига / Алфа, Београд, 2003, 27-32.

Zdravko Sulić, *Crtač mora da nađe svoj stil* u Zdravko Zupan (priredio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018, 248-254.

https://www.lambiek.net/artists/s/sulic_zdravko.htm

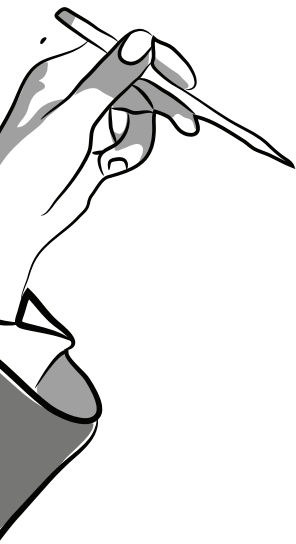

Živko Đurović je rođen 1927. godine u Prištini. Školovanje je započeo u Valjevu, nastavio na Cetinju gdje je i maturirao, a završio na Pravnom fakultetu u Beogradu 1951. godine. Odustao je brzo od karijere u sudu i odlučio da potraži novi izazov. Godinu i po nakon diplomiranja, juna 1952. godine objavljuje prvu karikaturu u listu *Pobjeda* gdje će mahom provesti radni vijek. Redakcija *Pobjede* ga zapošljava 1. aprila 1953. godine, kao profesionalca. Taj momenat će odrediti njegov stvaralački vijek. Prvi je laureat *Nagrade Veljko Vlahović* za životno djelo koju dodjeljuje Udruženje novinara Crne Gore. Preminuo je 1983. godine i sahranjen je u porodičnoj grobnici u Cerovu kraj Nikšića.

Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 129-131.

Dušan Vukotić je rođen 1927. godine u Bileći. Po završetku osnovne škole u Šibeniku, Gospiću i Bihaću, seli u Vranjske Njive, pa u Podgoricu. Završava podgoričku gimnaziju, a zatim odlazi na studije građevine i arhitekture u Zagreb, kao stipendista Ministarstva prosvjete Crne Gore. Tokom studija arhitekture, posebno u periodu od 1949. do 1951. godine objavljivao je u različitim listovima. Jedan je od najzapaženijih karikaturista listova *Kerempuh* i *Filmska kultura*. Radio je za *Duga film* i *Zora film*,

a najdublji trag ostavlja u *Zagreb filmu*. Tvorac je stotinjak filmskih djela. Autor je kratkometražnih animiranih filmova: *Kako se rodio Kičo* (1951), *Nestašni robot* (1956), *Kauboj Džimi* (1957), *Abrakadabra* (1958), *Veliki strah* (1958), *Osvetnik* (1958), *Koncert za mašinsku pušku* (1958), *Krava na mjesecu* (1959), *Pikolo* (1959), *Surogat* (1961); filmova u kojima kombinuje igrani i animirani sadržaj, kakvi su *Igra* (1962), *Ars Gratia Artis* (1970) i *Skakavac* (1975) i dugometražnih igranih filmova *Sedmi kontinent* (1966), *Akcija stadion* (1977) i *Gosti iz galaksije* (1981). Za desetominutni *Surogat* ovjenčan je Oskarom 1962. godine. Vukotić je četvrt vijeka bio profesor na Akademiji za kazalište, film i televiziju. Nagrađivan je od San Franciska i Rio de Žaneira, preko Barselone, Korka, Kana, Berlina, Napulja, Bergama i Krakova do Šangaja i Melburna. Dobitnik je i brojnih priznanja na jugoslovenskom prostoru među kojima se ističu: *AVNOJ*, *Nagrada Vladimir Nazor*, *Nagrada oslobođenja grada Podgorice*, *Trinaestojulska nagrada* i *Nagrade grada Zagreba*. Član Američke filmske akademije postao je 1971. godine. U CANU je, kao vanredni član, primljen 1977. godine, a za redovnog člana izabran je 1985. godine. Preminuo je 1998. godine u Krapinskim Toplicama. Od 2004. godine u okviru zagrebačkog Svjetskog festivala animiranog filma dodjeljuje se nagrada za studentske filmove koja nosi ime slavnog oskarovca, a od 2013. godine na manifestaciji Dani hrvatskog filma najbolji film odlikuje se *Nagradom Surogat*.

Julio Radilović – Jules rođen je u Mariboru 1928. godine. Školu primjenjene umjetnosti završio je u Zagrebu, gdje je živio od 1939. godine. Prve stripove je objavio 1952. godine u *Horizontovom zabavniku*. Crtao je i za njemačkog izdavača Rolfa Kauku. Bez obzira na groteskni ili realistični manir Radilović je uvijek uspješan u svom radu. Njegova najprepoznatljivija djela su: *Kroz minula stoljeća*, *Kapetan Leši*, *Afričke pustolovine*, *Herlok Šolms*, *Partizani* i *Strip anegdote*. Neka od djela je čitala publika i u Holandiji, Brazilu, Španiji, Portugalu, Njemačkoj i drugim zemljama. Nagrađivan je više puta, između ostalog dva puta za životno djelo – na Salonu stripa u Vinkovcima 1996. godine i Nagradom *Andrija Maurović* 2010. godine. Julio Radilović je preminuo 2022. godine u Zagrebu.

P. L., *Julio Radilović Jules* u Đorđe Lebović, Marcel Čukli i Jules Radilović, *Partizani*, Vjesnik, Zagreb, 1983, 9.

Jules Radilović, *Moje efektivno radno vrijeme je 8 do 12 sati* u Zdravko Zupan (priredio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018, 234-242.

<http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/radilovic-julio-jules/>

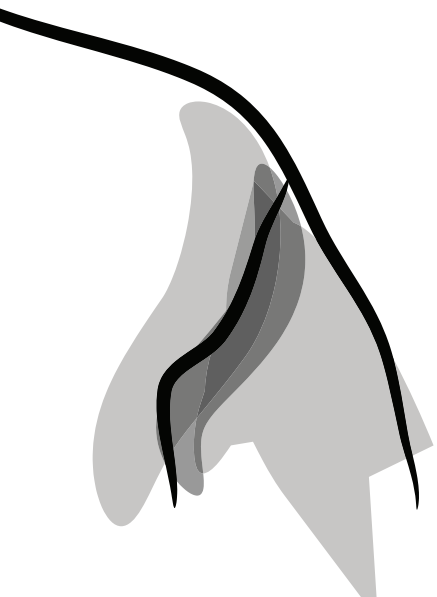

Ahmet Muminović je rođen 1945. godine u Gornjem Vakufu. Kao veoma mlad pokazivao je sklonosti ka likovnom izrazu. Studije istorije je pohađao u Sarajevu. U svijet stripa ušao je 1968. godine preko *Malih novina*, gdje će mu kasnije pripasti uloga likovnog i tehničkog urednika. Bio je u osnivačkom timu lista *Preporod*. Njegovi radovi su predstavljeni širom svijeta – švedskoj, finskoj, francuskoj, španskoj, turskoj i kineskoj publici. U nekim zemljama bili su izuzetno zapaženi. Autor je stripova *Nikolino*, *Mali studio* i *Valter brani Sarajevo* koji je postigao veliki uspjeh u Jugoslaviji i inostranstvu – posebno u Kini, a bilježi i angažman na stripovima *Lun kralj ponoći* i *Veliki Blek*. Crtao je i strip *Otpisani*. Preminuo je 2019. godine u Sarajevu.

Saida Mustajbegović <https://arhiv.stav.ba/in-memoriyam-ahmet-muminovic-1945-2019/>

<http://www.comic-art-gallery.com/muminovic-ahmet/>

<https://www.pokazivac.com/doajeni-balkana-ahmet-muminovic/>

LITERATURA

1. Аљиновић Руди, *Нацртана аутобиографија*, Градац, Дом културе Чачак / Уметничко друштво Градац, 185-186-187, 2012, 8-16.
2. Aljinović Rudi, *Zabavnik (1943-1945): Tračak vedrine u tmurnom vremenu*, Strip revija, broj 7, Zagreb, listopad 2011, 65-107.
3. Bogdanović Žika, *Život u večnoj sadašnjosti 4*, Ateneum/Realisticon, Beograd, 2016.
4. Бошковић Петар и др, *Побједа 1944-1984*, Побједа, Титоград, 1984.
5. Braun Dik, *Hogar Strašni: Najbolje od mene*, Beli put, Beograd, 2009.
6. Дорошки Нада, *Отргнуто од заорава: Сећање на људе и догађаје од 1922. до 1996. године*, Слободан Машић, Београд, 1997.
7. Draginčić Slavko i Zupan Zdravko, *Istorija jugoslovenskog stripa 1*, Forum-Marketprint, Novi Sad, 1986.
8. Draginčić Slavko, *Zlatni jubilej domaćeg strip-stvaralaštva u Slavko Draginčić i dr, Zlatno doba jugoslovenskog stripa*, Forum-Marketprint, Novi Sad, 5-10.
9. Dujaković Goran i Krulčić Veljko, *S ljubavlju i poštovanjem / With love and respect*, Asocijacija za vizuelne umjetnosti Fenix Art / Vedis, Banja Luka / Zagreb, 2012.
10. Dulibić Frano, *Prije stripa / Before comic strip u Andrija Maurović: poznato i nepoznato / The known and unknown*, Galerija Klovićevi dvori / Klovićevi dvori Gallery, Zagreb, 2007, 8-45.
11. Đurić Predrag, *Kvadrati koji govore: Tekstovi o stripovima koje smo voljeli*, Modesty stripovi, Beograd, 2021.
12. Đurić Predrag, *Neostvareni san o slobodi u Večernja akcija*, Rosencrantz, Maglič, 2012, 3-6.
13. Đurić Predrag, *Zlatno doba vojvođanskog stripa: 23 intervjua, Moro / System comics / Rosencrantz*, Beograd / Novi Sad, 2016. 154-156.
14. Gregorić Boris, *Ratni povratak „Starog Mačka“ u Veljko Krulčić, Mauroviću s ljubavlju*, Vedis, Zagreb, 2009, 385-387.

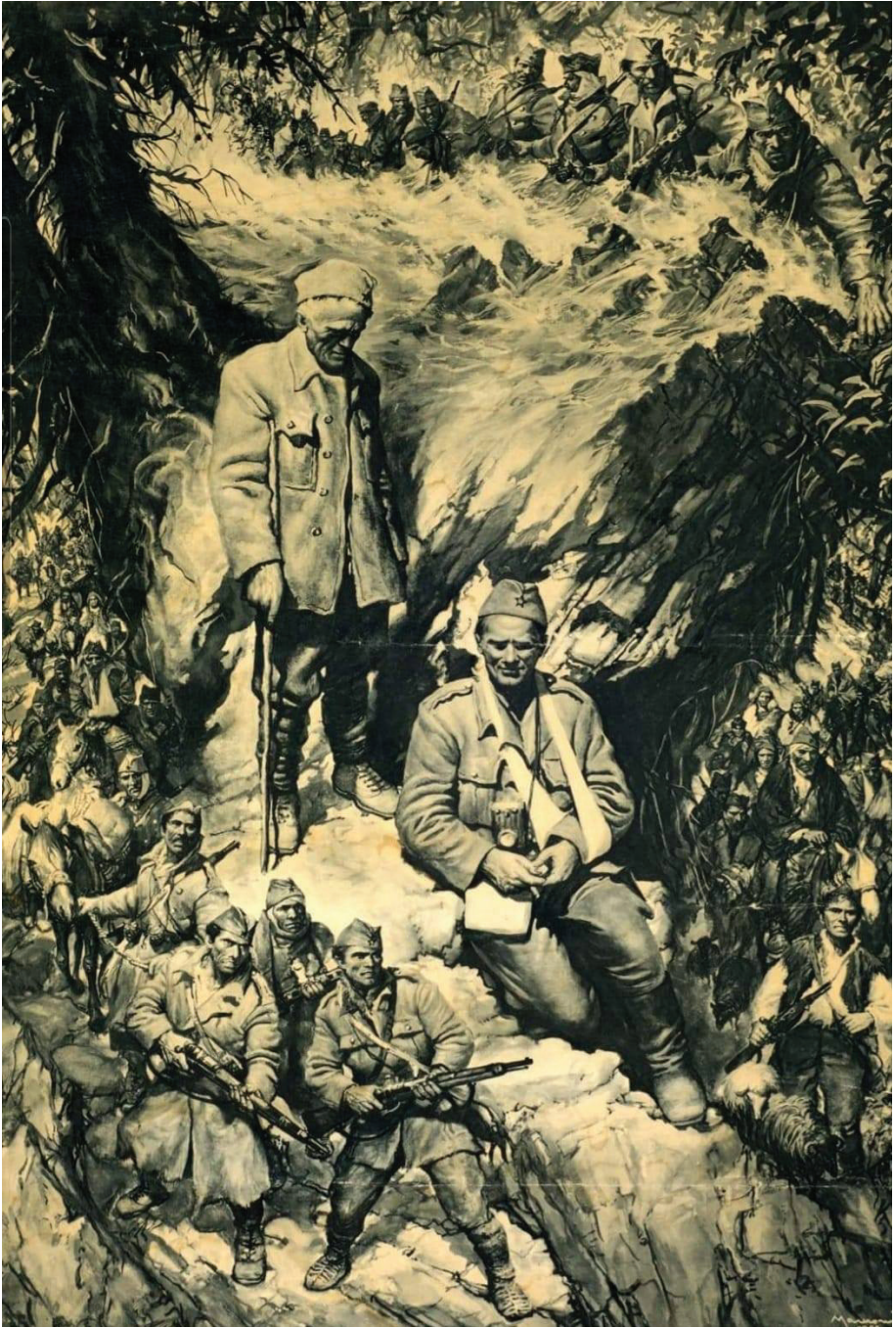
15. Hanzlovsky Mladen, *Andrija Maurović - Portret kroz zaboravljeni razgovor* u Krešimir Kovačić i Andrija Maurović, *Trojica u mraku*, Šareni dućan, Koprivnica, 2001, 22-31.
16. Ивановић Божица у Шуковић Мијат, *Милош Вушковић 1900-1975*, ЦАНУ, Подгорица, 1994, 55-56.
17. Janjetović Zoran, *Od internacionale do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
18. Јовановић Срећко, *Велики сан*, Архив, Панчево, 2007.
19. Кејв Ник, *Smrt Zeke Manroa*, Evro Guinti, Beograd, 2009.
20. Kljakić Ljubomir, *Partizanski strip kao prometejska pustolovina u NOB u jugoslovenskom stripu*, Dom Jugoslovenske narodne armije, Beograd, novembar-decembar 1986.
21. Koprivica Božo, *San ulice*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2018.
22. Krulčić Veljko, *Andrija Maurović: Nepretenciozni genije u Maurović*, Istarska naklada, Pula, 1986, 7-26.
23. L. P., *Julio Radilović Jules u Đorđe Lebović*, Marcel Čukli i Jules Radilović, *Partizani*, Vjesnik, Zagreb, 1983, 9.
24. Мајдак Никола, *Анимирани филм у Црној Гори: Повод за размишљање, Филм и југословенско друштво на крају века*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2000, 51-68.
25. Mandić Igor, *Komandos kao mitska figura* u Đorđe Lebović, Marcel Čukli i Jules Radilović, *Partizani*, Vjesnik, Zagreb, 1983, 3-6.
26. Mehulić Lejla, *O ratu i izbjeglištvu u stripovima*, Strip revija Večernjeg lista, Zagreb, svibanj 2015, 27-28.
27. Milatović Veljko, *Više davao nego uzimao* u Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura - crtež - sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 9.
28. Миловић Јевто, *Разговор са Душаном Вукотићем у Умјетничка радионица: Разговори са умјетницима*, Медитеран, Будва, 1990, 49-58.
29. Munitić Ranko, *Strip, deveta umjetnost*, Art 9, Zagreb, 2010.

30. NoMad, *Ešton, Frederik* u Iris Adrić i dr, *Leksikon YU mitologije*, Rende / Postscriptum, Beograd / Zagreb, 2006, 129-130.
31. Novaković Slobodan, *Smeha crtači*, Udruženje novinara SR Srbije / S. A. Pressagent / Aazak, Beograd, 1989.
32. Pavičić Snježana, *Andrija Maurović – Stari Mačak u NOBi*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (katalog izložbe)
33. Pavičić Snježana, *Andrija Maurović – Stari Mačak u NOBi*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (letak)
34. Pavičić Snježana, *Hrvatski politički plakat 1940-1950*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 1991.
35. Pavićević Radomir, *Biografija / Biography* u Radomir Pavićević i dr, *Dušan Vukotić: Zaboravljeni vizionar / The Forgotten Visionary*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio doo, Zagreb, 2014, 267-275.
36. Pavićević Radomir i dr, *Dušan Vukotić: Zaboravljeni vizionar / The Forgotten Visionary*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio doo, Zagreb, 2014.
37. Павковић Васа, *Наш слатки стрип*, Народна књига / Алфа, Београд, 2003.
38. Perović Olga, *Darovit i hrabar* u Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 11-13.
39. Perović Olga i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, 129-131.
40. Popovski R., *Yu strip danas: Ahmet Muminović – Živim za strip*, Strip Zabavnik, broj 106, Novi Sad, 1983, 3-4.
41. Radilović Jules, *Moje efektivno radno vrijeme je 8 do 12 sati* u Zdravko Zupan (priredio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018, 234-242.
42. Репич – Лекић Мириам, *Човек из своје галаксије* у Лазо Средановић и Никола Лекић, *Дукан: књига 2*, Информатика / Евџерест медија, Београд, 2015, 92-95.
43. Sitar Iztok, *Zgodovina slovenskega stripa 1927-2017*, UMco, Ljubljana, 2017.

44. Sulić Zdravko, *Crtač mora da nađe svoj stil* u Zdravko Zupan (priredio Veljko Krulčić) *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018, 248-254.
45. Tonković Tihomir, *Strip i ideologija* u Veljko Krulčić, *Mauroviću s ljubavlju*, Vedis, Zagreb, 2009, 210-216.
46. Велимировић Здравко, *Душан Вукотић Вуд у Душан Вукотић 1927-1998*, ЦАНУ, Подгорица, 2005, 48-50.
47. Vladimir Renato, *Bane Kerac, Mafest, Makarska*, 2011, 55-62.
48. Vojinović Aleksandar, *Andrija Maurović: Prorok apokalipse*, Profil Internacional, Zagreb, 2007.
49. Вукотић Душан и др, *Троструки поздрав стрипу, и поговор том поздраву*, Пегаз, број 1 и 2, Београд, јул – децембар 1974, 4-5.
50. Вукотић Душан, *Тринаестојулски устанак у филмском стваралаштву и на тв у Тринаестојулски устанак: предмет науке и умјетности*, ЦАНУ, Подгорица, 1992, 261-265.
51. Вукотић Миодраг, *Цртач стипова*, Новограф, Титоград / Подгорица, 1983 / 2008.
52. Vuković Miodrag, *Sam među Ircima: Izabrane priče*, OKF / Zavod za udžbenike i nastavna sredstva / Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ / Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje / Podgorica, 2017, 199-208.
53. Vuković Slobodan, *Miloš Vušković: Boja je za mene radost* u *Ljudi i vrijeme*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 154-156.
54. Zeković Ljiljana, *Miloš Vušković 1900-1975*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2010.
55. Zogović Radovan, *Prkosne strofe* u *Ljudi*, Komunist, Beograd, 1969, 339-341.
56. Zupan Zdravko (priredio Veljko Krulčić), *Maurović – Lobačev – Jules – Sulić*, Art9, Zagreb, 2018.
57. Зупан Здравко, *Три угурсуза после окупације у Златно доба – Времплов кроз свет српског стрипа*: Војин Ђорђевић, Милорад Добрић и Славко Саша Мишић, *Три угурсуза за време окупације*, број 18, Комико, Нови Сад, септембар 2015, 43-47.
58. Zupan Zdravko, *Vek stripa u Srbiji*, Kulturni centar / Galerija savremene umetnosti, Pančevo, 2007.

Internet izvori:

1. Barjaktarović Dragan <http://www.yugopapir.com/2015/12/mitar-milosevic-frederik-eston.html>
2. Ljubić Marina (2015) <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11898>
3. Mustajbegović Saida <https://arhiv.stav.ba/in-memoriam-ahmet-muminovic-1945-2019/>
4. <http://www.comic-art-gallery.com/muminovic-ahmet/>
5. https://www.lambiek.net/artists/s/sulic_zdravko.htm
6. <https://www.pokazivac.com/doajeni-balkana-ahmet-muminovic/>
7. <http://www.stripforum.hr/leksikon/autori/radilovic-julio-jules/>

Spisak i izvori ilustracija:

1. Naslovna strana

Andrija Maurović, *Prijevoz ranjenika* (Oslobođena teritorija Hrvatske; 1944/5; tuš, pero; 294x392mm), katalog izložbe *Andrija Maurović: Stari Mačak u NOB-i*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (autorka izložbe i tekstova: Snježana Pavičić; fotografije: Dražen Pomykalo i Jozo Četković; odgovorni urednik: Boris Heršak)

02

2. Miloš Vušković, *Luft rabota*, katalog izložbe *Umjetnik i angažovanost: Miloš Vušković kao karikaturista*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (kolekcija: Zoran Ramović; autor koncepta izložbe: akademik Pavle Pejović; tekst Ljiljana Zeković)

3. Miloš Vušković, *Autoportretna karikatura*

(<https://canupub.me/knjiga/umjetnost-i-angazovanost-milos-vuskovic-kao-karikaturista/>)

4. Miloš Vušković, *Vučica mijenja dlaku*, katalog izložbe *Umjetnik i angažovanost: Miloš Vušković kao karikaturista*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (kolekcija: Zoran Ramović; autor koncepta izložbe: akademik Pavle Pejović; tekst Ljiljana Zeković)

5. Miloš Vušković, *Vuk dlaku mijenja, a čud nikako*, katalog izložbe *Umjetnik i angažovanost: Miloš Vušković kao karikaturista*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (kolekcija: Zoran Ramović; autor koncepta izložbe: akademik Pavle Pejović; tekst Ljiljana Zeković)

03

6. Andrija Maurović, *Kolona*, katalog izložbe *Andrija Maurović: Stari Mačak u NOB-i*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (autorka izložbe i tekstova: Snježana Pavičić; fotografije: Dražen Pomykalo i Jozo Četković; odgovorni urednik: Boris Heršak)

7. Andrija Maurović, *Konjanici*, katalog izložbe *Andrija Maurović: Stari Mačak u NOB-i*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (autorka izložbe i tekstova: Snježana Pavičić; fotografije: Dražen Pomykalo i Jozo Četković; odgovorni urednik: Boris Heršak)

8. Mahmud Konjhodžić, Norbert Neugebauer i Andrija Maurović, tri kvadrata stripa *Rankov odred*, knjiga *Priče o odvažnim ljudima: Ratni stripovi Andrije Maurovića*, KIC Privlačica, Vinkovci, 1989, str. 63. (urednik: Martin Grgurovac; predgovor: Žarko Beker; tekst: Veljko Krulčić)

9. Andrija Maurović, *Pod kestenom u Pokupskom*, katalog izložbe *Andrija Maurović: Stari Mačak u NOB-i*, Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 1986. (autorka izložbe i tekstva: Snježana Pavičić; fotografije: Dražen Pomykalo i Jozo Četković; odgovorni urednik: Boris Heršak)

10. Andrija Maurović, filmski plakat *Šolaja* (1955)
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/5/50/%C5%A0olaja_%281955%29.jpg)

11. Andrija Maurović, filmski plakat *Barba Žvane* (1949)
(https://sr.wikipedia.org/wiki/Барба_Жване)

12. Rudi Aljinović i Andrija Maurović, kvadrat stripa *Vrijeme odvažnih*, knjiga *Priče o odvažnim ljudima: Ratni stripovi Andrije Maurovića*, KIC Privlačica, Vinkovci, 1989, str. 76. (urednik: Martin Grgurovac; predgovor: Žarko Beker; tekst: Veljko Krulčić)

13. Andrija Maurović, filmski plakat *Konjuh planinom* (1966)
(<https://cinesseum.com/sr/film/konjuh-planinom>)

14. Rudi Aljinović i Andrija Maurović, *Izlet u prošlost: Ustanak mornara*, Plavi vjesnik, broj 708, Zagreb, 22. IV 1968.

04

15. Dušan Vukotić, frejm iz filma *Skakavac*, Zagreb film / Viba film, 1975.
(<https://www.youtube.com/watch?v=vgNuxvQL7yg>)

16. Plakat inspirisan filmom *Akcija stadion*, režija: Dušan Vukotić, Zagreb film / Dunav film, 1977.
(<https://www.themoviedb.org/movie/363037-akcija-stadion?language=sr-RS>)

17. Dušan Vukotić, frejmovi filma *Skakavac*, Zagreb film / Viba film, 1975. (Radomir Pavičević, *Dušan Vukotić: Zaboravljeni vizionar / The Forgotten Visionary*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skander doo, Zagreb, 2014, str. 162; fotografije: Melita – Lila Andres – Vukotić, Zagreb film, Darko Bovoljak, Skaner studio)

05

18. Dušan Danibor Lončaravić i Ratomir Ruvarac, kvadrat stripa *Detinjstvo i život znamenitih ljudi: Ivan Milutinović (1901-1944)*, Pioniri, 29. decembar 1960.

06

19. Kvadrat stripa *Podvig, Kekec*, Beograd, broj 155, 8. decembar 1960.

20. Zdravko Sulić, kvadrat stripa *Heroji sa Vilića Guvna, Kekec*, Beograd, broj 201, 26. oktobar 1961.

07

21. Naslovna stranica stripa *Heroji sa Ljubin Groba, Nikad robom*, broj 41, Gornji Milanovac, 1966. (autor Leo Korelc; http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=NR&stranica=1)

22. Leo Korelc, prva tabla stripa *Heroji sa Ljubin Groba, Nikad robom*, broj 41, Gornji Milanovac, 1966.

23. Naslovna stranica *Nikad robom*, broj 574, Gornji Milanovac, 1976. (<https://www.stripovi.com/enciklopedija/strip/mirko-i-slavko-nkrb-574-gnevne-drvoce/29585/0/>)

09

24. Živko Đurović, *E – hej šoveni!* (Olga Perović i dr, *Živko Đurović 1927-1983.: Karikatura – crtež – sitna plastika*, Udruženje likovnih umjetnika primjenjenih umjetnosti Crne Gore, Titograd, 1986, str. 54)

10

25. Naslovnica strip integrala *Partizani 1* (scenario: Đorđe Lebović; crtež: Julio Radilović Jules; izdavač: Stripforum, Zagreb, 2015; <http://www.stripforum.hr/izdavastvo/kroz-minula-desetljeća/partizani-integral-1/>)

26. Julio Radilović Jules, kvadrat *Slavni dani naše prošlosti: Prva puške – Ustanak 1941*, Sve oko nas: Enciklopedijska revija za mlade, broj 28, Zagreb, 9. VI 1971, str. 18.

27. Naslovna stranica magazina Strip art, broj 37, Sarajevo (http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=SA79&stranica=1)

28. Naslovna stranica *Sve oko nas: Enciklopedijska revija za mlade*, broj 28, Zagreb, 9. VI 1971. (<https://radiogornjigrad.wordpress.com/2021/09/25/veljko-krulcic-uz-93-radilovicev-rodendan/> ilustracija objavljena uz tekst Veljka Krulčića – *Uz 93. Radilovićev rođendan*)

11

29. Enver Ekić i Vlado Vojinović, kvadrat stripa *Sutjeska*, Male novine, broj 514, Sarajevo, 30. maj 1966.

30. Ahmet Muminović, jedna od tabli stripa *Sava Kovačević*, Nikad robom – Kurir, broj 619, Gornji Milanovac, 1978.

31. Ahmet Muminović, kvadrat stripa *Valter brani Sarajevo*, Agarathi comics, Sarajevo, 2014, str. 12.

32. Ahmet Muminović, *Moja domovina*
(<http://www.yugopapir.com/2016/02/ahmet-muminovic-crtanje-stripova.html>)

12

33. Đurica Labović i Miodrag Miša Marković, dvije table stripa *Crnogorski „Štirlic“*, Yu strip: Revija jugoslovenskog stripa, broj 212/1, Gornji Milanovac, 4. 3. 1980.

13

34. Naslovna stranica lista Zlatni kliker, strip *Poručnik Tara* (Svetozar Toza Obradović i Branislav Bane Kerac), broj 10, Novi Sad, oktobar 1975.

(http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=ZLKK&stranica=1)

35. Svetozar Toza Obradović i Branislav Bane Kerac, tabla stripa *Troje nesalomivih: Nema mleka za ratnike*, Yu strip, broj 46, Gornji Milanovac, oktobar 1982.

36. Naslovna stranica magazina Yu strip; Svetozar Toza Obradović i Branislav Bane Kerac, *Troje nesalomivih: Tanka crvena linija*; Gornji Milanovac, broj 55, jul 1983.

(http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=YU&stranica=1)

37. Naslovna stranica magazina Yu strip; Svetozar Toza Obradović i Branislav Bane Kerac, *Troje nesalomivih: Nema mleka za ratnike*; Gornji Milanovac, broj 46, oktobar 1982.

(http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=YU&stranica=1)

14

38. Mitar Milošević, crtež Mladena Đurovića
(<http://www.yugopapir.com/2015/12/mitar-milosevic-frederik-eston.html>)

39. Naslovna stranica stripa *Lun kralj ponoći*, broj 30; 1987. scenario: Miodrag Milanović; crtež: Stevo Maslek
(http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=LUN&stranica=1)

15

40. Predrag Đurić i Majk Galager, tabla stripa *Komunista*, Rosencrantz, Novi Sad, 2013, str. 42.

41. Predrag Đurić i Sabahudin Muranović, tabla stripa *Priče iz Jugoslavije*, Rosencrantz, Novi Sad, 2015, str. 56.

42. Predrag Đurić i Sabahudin Muranović, tabla stripa *Priče iz Jugoslavije*, Rosencrantz, Novi Sad, 2015, str. 67.

16

43. Andrija Vujošević, *Gvozdeni proleter*, Bar, 2020.

44. Andrija Vujošević, *Gvozdeni proleter*, Bar, 2020.

45. Andrija Vujošević, *Gvozdeni proleter*, Bar, 2020.

46. Andrija Vujošević, *Gvozdeni proleter*, Bar, 2020.

47. Andrija Vujošević, *Sabljarka: Lovac ili plijen*, Bar, 2021.

48. Andrija Maurović, Antifašistički plakat, 1958. (Facebook stranica Andrija Maurović) Prema fotografiji Sava Orovića (Lijeva Rijeka, 1888 – Beograd, 1974) iz 1943. godine

Zadnja korica

49. Andrija Maurović, *Izlet u prošlost: Bitka za ranjenike*, Plavi vjesnik, broj 713, Zagreb, 27. 5. 1968. (detalj)

Autorska prava pripadaju autorima i drugim nosiocima. Ilustracije korišćene u ovom radu preuzete su iz javno dostupnih izvora i upotrijebljene su u akademske i nekomercijalne svrhe. Portreti autora su djelo dizajnera Zorana Cardule.

Luka Rakojević je rođen 28. septembra 1991. godine u Nikšiću. U istom gradu je završio Osnovnu školu *Olga Golović* i Gimnaziju *Stojan Cerović*. Na Fakultetu umjetnosti Univerziteta Donja Gorica završio je sve nivoe akademskih studija.

